

Gyventojų žudynės Švenčionių krašte 1942 m. gegužės 19–20 d. vykdant keršto akciją už sovietinių partizanų nužudytus vokiečių pareigūnus

I dalis

Rimantas Zizas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ rimantas.zizas@genocid.lt

Santrauka. Straipsnyje siekiama nušviesti 1942 m. gegužės 19–20 d. įvykius Lietuvos generalinėje srityje (tuometinėse Švenčionių ir Svyrių apskrityse): sovietinių partizanų įvykdytą provokacinę akciją – vokiečių pareigūnų nužudymą – ir atsakomąją „keršto akciją“ – civilių gyventojų masines žudynes. Šios žudynės buvo skaudus lietuvių ir lenkų tautinius santykius komplikavęs įvykis, nes „keršto akcijos“ aukos buvo daugiausia lenkai, o ją vykdant dalyvavo lietuvių policija ir lietuviškosios savivaldos administracijos pareigūnai. Lietuvos istoriografijoje žudynės beveik nėra detaliau tyrinėtos ir nėra žinomos Lietuvos visuomenei. Žudynių istoriją daugiausia tyrinėjo lenkų autoriai, tačiau jų pateiktas istorijos naratyvas yra politizuotas, jame nemažai propagandinių teiginių, įvairių spekuliacijų. Šiame straipsnyje nušviečiami kai kurie žudynių istorijos diskusiniai klausimai ar jų aspektai: koks buvo realus žudynių mastas (aukų skaičius), kur vyko žudynės (jų vietos), kas buvo svarbiausi žudynių vykdytojai, kokiais principais (kriterijais) vadovautasi vykdant aukų atranką „keršto akcijai“, kas tapo žudynių aukomis ir kt. Žlungant (sužlugus) „žaibo karo“ planams, „keršto akcija“ vykdyta siekiant atgrasyti gyventojus nuo pasipriešinimo, įbauginti juos, sukelti jiems psichologinį šoką. Be to, straipsnyje keliama versija, kad tiek aukų, kiek buvo paskelbta vokiečių okupacinės valdžios ir ypač lenkiškuose šaltiniuose, realiai nebuvo. Žudynių aukų skaičius buvo didinamas (išpučiamas) ir panaudojamas propagandos tikslams.

Reikšminiai žodžiai: nacių Vokietijos okupacija, Švenčionių kraštas, civilių gyventojų žudynės, nacių okupacinio režimo „keršto akcijos“, sovietiniai partizanai, lietuvių ir lenkų tautiniai santykiai.

The massacre of civilians in the region of Švenčionys during the 19–20 May 1942 reprisal campaign for the killing of German officials by Soviet partisans

Part I

Summary. The article seeks to shed light on the events of 19–20 May 1942 in the General District of Lithuania (Generalbezirk Litauen), in what were then the counties of Švenčionys and Svir: the provocative action carried out by Soviet partisans – the killing of German officials – and the retaliatory ‘reprisal campaign’ – the mass killing of civilians. This massacre was a traumatic event that complicated

Lithuanian–Polish ethnic relations, as the victims of the reprisal campaign were predominantly Poles, and the Lithuanian police and officials from the Lithuanian self-government administration were involved in its execution. In Lithuanian historiography, this series of mass murders has received little detailed attention and remains largely unknown to the Lithuanian public. The history of the massacre has been studied primarily by Polish authors, but the narrative they present is politicised and contains a considerable number of propagandistic claims and various speculations. This article examines several contested issues and aspects of the massacre: its actual scale (the number of victims), the sites of the killings, the principal perpetrators, the principles (criteria) used in selecting victims for the reprisal campaign, the identity of the victims, and other related issues. With the collapse of the Blitzkrieg strategy, the reprisal campaign was carried out with the aim of deterring the population from resistance, intimidating them, and inducing psychological shock. In addition, the article puts forth the argument that the number of victims was actually lower than that claimed by the German occupation authorities and cited in Polish sources, and suggests that these figures were inflated and used for propaganda purposes.

Keywords: occupation of Nazi Germany, Švenčionys region, massacres of civilians, „revenge actions“ of the Nazi occupation regime, Soviet partisans, Lithuanian and Polish national relations.

Įvadas

Ankstyvą 1942 m. gegužės 19-osios rytą grupė ginkluotų civilių užpuolė iš Švenčionių į Lentupį važiuosį lengvąjį automobilį, nužudė tris jo keleivius vokiečių pareigūnus, juos apiplėšė ir išniekino jų palaikus. Vokiečių okupacinė valdžia tuoj pat, nedelsdama, 1942 m. gegužės 19–20 d. Švenčionių krašte įvykdė atsakomąją „keršto akciją“, kurios metu, jos viešai paskelbtais duomenimis, buvo sušaudyta 400 sabotuotojų ir prieš teroristų. Iš tikrųjų tai tebuvo tik nekalti vietiniai civiliai gyventojai, daugiausia lenkai.

Šie tragiški įvykiai Švenčionių krašte įvairiais (politiniais, tautiniais, moraliniais) aspektais yra susipynę į painų ir skaudų istorijos mazgą. Atvirą provokacinę teroro akciją prieš vokiečių pareigūnus įvykdė sovietiniai (baltarusių) partizanai, o atsakomosios „keršto akcijos“ sumanytojai bei vykdytojai buvo vokiečiai, jų okupacinio režimo represinės struktūros. Vykdam šią akciją, deja, dalyvavo ir lietuvių policija bei kai kurie lietuviškosios savivaldos Švenčionių ir Svyrių apskričių administracijos pareigūnai. Dėl to žudynių Švenčionių krašte istorija nebuvo populiari lietuvių išeivijoje Vakaruose. Dėl sovietų partizanų įvykdytos atviros provokacinės akcijos, nulėmusios masines nekaltų civilių gyventojų žūtis, pobūdžio ji politiškai nebuvo patogi ir sovietinei istoriografijai. 1942 m. gegužės 19–20 d. žudynės Švenčionių krašte daugiausia tyrinėjo lenkų autoriai.

Šaltiniai ir istoriografija

Vokiški šaltiniai. Vokiškų šaltinių žudynių Švenčionių krašte tematika išliko nedaug, o jų informacija yra lakoniška, šabloniška ir pasikartojanti. 1942 m. gegužės 19–20 d. įvykius Švenčionių krašte nušviečia ir vokiškąjį požiūrį į juos pateikia tuoj pat po žudynių paskelbtas Lietuvos generalinės srities Vilniaus apygardos gebitskomisaro Horsto Wulffo

skelbimas (jis sudaro vientisą dokumentą, parašytą vokiečių, lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbomis)¹, taip pat jo 1942 m. gegužės 28 d. raštas Vilniaus apygardos apskrčių viršininkams dėl vadinamųjų „atsiskaitymo priemonių“². H. Wulffo skelbime vokiečių pareigūnų nužudymas vertinamas kaip „pasibjaurėtinas“, bailus veiksmas, už kurį sušaudyta 400 „sabotuotųjų“ ir „priešo teroristų“. Sovietų partizanų teroro akcija minima ir kituose vokieškuose šaltiniuose³.

Apie Švenčionių įvykius trumpomis informacijomis buvo pranešta įvairiomis kalbomis Ostlande ir Lietuvoje leistuose laikraščiuose, neišskiriant ir Vilniuje lenkų kalba leisto dienraščio „Goniec Codzenny“⁴. Įdomu pastebėti, kad laikraščių pranešimuose atsiranda frazė, jog tarp sušaudytųjų daugiausia buvo lenkų, o keršto akcija ciniškai vertinta kaip „savaiame suprantama atsiskaitymo“ priemonė (pirminiame archyvine H. Wulffo skelbimo variante šių frazių nėra).

Vokiečių okupacijos metų lietuviški šaltiniai ir istoriografija. Lietuvių antinacinio pagrindžio spauda sovietinių partizanų veiksmus vertino kaip „svetimo gaivalo“ įvykdytą teroro aktą, kaip „provokaciją, nuo kurios lietuvių tauta atsiriboja“⁵. Žudynes pasmerkė ir nuo jų vieningai atsiribojo visa įvairių krypčių antinacinio pagrindžio spauda. Kairiojo sparno „Nepriklausomos Lietuvos“ laikraščio vertinimu, žudynės buvo „rudųjų išlaisvintojų grynas savivalės aktas – baisus, žiaurus, nežmoniškas“⁶. Tačiau jokių detalių apie žudynes lietuviškojo pagrindžio spauda nepateikė.

¹ H. Wulffo skelbimo „Vilniaus apygardos vyrai ir moterys“ originalą žr.: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-685, ap. 4, b. 6, l. 22; Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 512, l. 13.

² H. Wulffo 1942 05 28 raštas Vilniaus apygardos apskrčių viršininkams, LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 2, l. 569–571. Abiejų dokumentų faksimilės paskelbtos knygoje: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 / Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 173–177 (Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti leidinys). H. Wulffo skelbimas buvo paskelbtas ir sovietmečiu, žr. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, dokumentų rinkinys, d. 1, Vilnius, 1965, p. 94–95.

³ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Ostlande 1942 m. (tikslinės datos nėra) ataskaita Ostlando reichskomisarui H. Lohsei, LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 6–7 ir kt.

⁴ „Bailliai nužudyti du Reicho vokiečiai: imtasi griežčiausių priemonių – 400 žmonių sušaudyta“, *Į laisvę*, 1942 05 23, Nr. 120; *Naujoji Lietuva*, 1942 05 24, Nr. 121; „Feiger Meuchelmord an Reichsdeutschen“, *Wilnaer Zeitung*, 23, Mai 1942; „Bestialskie zamordowanie niemieckiego oficera oraz dwóch niemieckich Sonderfuhrerow“, *Goniec Codzienny*, 22 05 1942; „Tchórzliwe skrytobójstwo popełnione na Niemcach z Rzeszy: Zastosowanie bardzo surowych środków odwetowych. Jako odwet rozstrzelano 400 mężczyzn“, *ibid.*, 24 05 1942; „Kas naujo Lietuvoje“, *Karys* (savaugos dalinių savaitraštis), 1942 05 30, Nr. 23, p. 6 ir kt.

⁵ Katalikų (dešinėsios) politinės pakraipos pagrindinis laikraštis „Į laisvę“ paskelbė informaciją, pavadintą „Atsiribojame“, *Į laisvę*, 1942 05 26, p. 6.

⁶ Dėl teroro veiksmų, *Nepriklausoma Lietuva*, 1942 08 01.

Savo pranešimuose į Vakarus (JAV žvalgybai), apžvelgdamas lietuvių ir lenkų santykius, žudynes minėjo ir žurnalistas ir rezistentas Antanas Valiukėnas⁷. Jis rašė: „Lenkų vežimas į Reichą iš Vilniaus krašto, lenkų šaudymas ties Lentupiu (Švenčionių apskrityje), lenkų arba tariamų lenkų nušalinimas iš ūkių, nors visa tai yra vykdoma lietuvių rankomis, bet yra išimtinai vokiečių darbas.“ A. Valiukėnas taip pat pabrėžė, kad „sveikoji Lietuvos vi-suomenė“, žymiausi jos atstovai, pradedant kaire ir baigiant dešine, aiškiai atsiribojo nuo vokiečių vykdomos politikos Lietuvos lenkų atžvilgiu⁸.

Įvykius Švenčionių krašte savo dienoraštyje 1942 m. gegužės 22 d. įrašė palyginti de-taliai aprašė Lietuvos generalinės srities finansų generalinis tarėjas Jonas Matulionis. Jis rašė, kad „apie Švenčionis“ šią savaitę nušauti trys vokiečiai, jų lavonai apiplėšti, mašina padegta. Spėjo, kad tai tikriausiai rusiškų desantininkų darbas. Kad keršydami vokiečiai varė iš apylinkių gyventojus ir juos šaudė viduryje laukų. Kad mūsų policija sušaudytųjų priskaičiuoja ligi tūkstančio. Kad dėl šio įvykio žmonės labai jaudinasi. Kad pagal „tikslus davinius“ sušaudyta 400 asmenų. Generalinis tarėjas neminėjo fakto, kad dauguma su-šaudytųjų buvo lenkai: jo žodžiais, šaudymui žmonės buvo imami be jokios atrankos – „kas pakliuvo, tas buvo sušaudytas“⁹. Apskritai iš įrašo matyti, kad net Lietuvos generaliniai ta-rėjai nebuvo tiksliai informuoti apie Švenčionių „keršto akciją“. J. Matulionis vadovavosi nuogirdomis, spėliojo, nes kai kurie jo teiginiai netikslūs arba apytiksliai. Šiame įrašė jis užsiminė ir apie geležinkelio diversiją, įvykdytą ties Kalnėnais (Jonavos apylinkėse), esą ir ten būta daug areštų. Kadangi ji buvo įvykdyta „burliokų apgyvendintoje srityje“, tai dau-giausia jų buvo ir tarp suimtųjų. J. Matulionis, matyt, turėjo galvoje 1941 m. rugsėjo 11–12 d. įvykdytą baudžiamąją akciją Užusaliuose prieš rusų tautybės gyventojus, rėmusius so-vietinius partizanus; dalis jų buvo ginkluoti, tada buvo nužudyti 43 žmonės¹⁰. Generalinis tarėjas rašo, kad kalbėjo su „generolu“ [turimas galvoje Lietuvos generalinės srities pir-masis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas – R. Z.], nes į įvykį būtinai reikia reaguoti: pirma, prašyti lietuvių atžvilgiu netaikyti šio metodo, antra, leisti Lietuvoje įsteigti savisaugą, ap-ginkluojant po tris ar keturis kaimo vyrus, kurių uždavinys būtų kova su desantininkais

⁷ A. Valiukėnas (1913–1946) buvo vienas iš LAF'o steigėjų Berlyne, vėliau VLIK'o veikėjas, Lietuvos pasiuntinio ir įga-liotojo ministro Vokietijoje Kazio Škirpos sekretorius. Naudodamasis savo tarnybine padėtimi, Vakarams (JAV žval-gybai) diplomatiniais kanalais siuntė informacijas (pranešimus) apie padėtį vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1945 04 13. 1945 m. sovietų suimtas Berlyne, slapta pargabentas į Lietuvą, nuteistas 10 metų lagerio, 1946 03 28 mirė Iv-dellage, Sverdlovsko sr. Žr.: M. Treinys, *Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezisto Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža*, Kaunas, 2003, p. 327–465; *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2 (Š–Ž), 1944–1947, Vilnius, 2005, p. 306.

⁸ M. Treinys, *Gyvenimas – meteoro skrydis...*, p. 379.

⁹ J. Matulionis, *Neramios dienos*, Torontas, 1975, p. 84.

¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 391, Masinių žudynių vietų Lietuvoje sąrašas, doku-mentų rinkinys; Kaip žudynių vieta Užusaliai minimi daugelyje kitų archyvinų šaltinių ir darbų Antrojo pasaulinio karo įvykių Lietuvoje tematika, žr.: R. Zizas, *Lietuvos piliečių neįvydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės*; Ch. Diec-kmann, V. Toleikis, R. Zizas, *ibid.*, p. 114, 333.

ir panašiais teroristais. J. Matulionis tvirtino, kad šiuo klausimu jau buvo parengęs laiško projektą, kurį reikėtų įteikti vokiečių generalkomisariatui¹¹.

Tačiau apskritai lietuvių visuomenės veikėjai ir antinacinės rezistencijos dalyviai dėl įtemptų ir priešiškų lietuvių ir lenkų tautinių santykių į žudynių Švenčionių krašte istoriją nesigilino.

Tarp 1944 m. pasitraukusiųjų į Vakarų politinės emigracijos atstovų (lietuvių policijos, lietuviškosios savivaldos administracijos pareigūnų ir kt.) neabejotinai buvo asmenų, gerai informuotų apie žudynes Švenčionių krašte. Tačiau galima daryti prielaidą, kad dėl lietuvių dalyvavimo jose ir kitų aplinkybių (lenkų emigracijos vadovybės pozicijos, žr. toliau lenkų šaltinius ir istoriografiją) jie tylėjo ir atsiminimų ar kitų liudijimų, atrodytų, nepaskelbė.

Lenkų šaltiniai ir istoriografija. Iš pat pradžių žudynės Švenčionių krašte tapo daugiausia lenkiškų šaltinių autorių¹², o vėliau ir tiriamųjų darbų autorių dėmesio centre. Tikri ir tariami faktai pasiekė Vakarų, ir čia plėtotas lenkiškasis žudynių istorijos naratyvas. Žudynės atsidūrė Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone dėmesio centre. Laikraščio „Dziennik Polski“ 1942 m. rugsėjo 24 d. duomenimis, vyriausybės vadovas Vladislovas Sikorskis savo savaitinėje kalboje paskelbė, jog gegužės 20–21 d. gestapo vadovaujami lietuviai plačiame ruože apie Švenčionius nužudė keliolika tūkstančių lenkų. Kaptarūnų kaime buvo išžudyti beveik visi vyrai, daugiausia lenkai.

Lietuvos generalinės srities visuotinio gyventojų surašymo, vykusio 1942 m. gegužės 27 d., duomenimis, Švenčionių apskrities Švenčionių valsčiaus Kaptarūnų kaime buvo 37 ūkiai, kai kuriuose iš jų gyveno po kelias šeimas, iš viso 152 gyventojai¹³. Tik keliose šeimose nebuvo vyrų. Taigi, ar tiesa, kad šio kaimo vyrai buvo išžudyti? Galima daryti teorinę prielaidą, kad surašymo duomenys atspindi kaimo gyventojų sudėtį iki lygiai prieš savaitę įvykdytų žudynių, t. y. tai, kad gyventojų surašymo duomenys buvo sufalsifikuoti. Tačiau vargu ar taip galima teigti, nes Lietuvos generalinės srities visuotinis gyventojų surašymas vykdytas siekiant spręsti okupuoto krašto praktinius valdymo, ekonominio išnaudojimo, žmonių išvežimo darbams į Vokietiją ir kitus okupacinės politikos uždavinius. (Vargu ar pedantiški vokiečiai būtų leidę daryti tokius akivaizdžius surašymo duomenų iškraipymus.) Matyt, netiesa ateina iš lenkiškų šaltinių. Pažymėtina, kad nė vieno nužudyto Kaptarūnų kaimo vyro pavardė nėra įrašyta nužudytųjų Švenčionyse sąrašuose, taip

¹¹ J. Matulionis, *Neramios dienos*, p. 84–85.

¹² Vilniaus krašte pagrindžio sąlygomis veikė Londone įsikūrusios Lenkijos Respublikos emigracinės vyriausybės įgaliotinio kraštui (*Delegatura Rządu RP na Kraj*) aparatas, kuris vadovavo lenkų pasipriešinimui, kūrė būsimos atkurtos Lenkijos valstybės valdžios ir valdymo organus. Su įgaliotinio institucija glaudžiai susijusi Vilniaus krašte veikusi lenkų pagrindžio karinė Armijos Krajos organizacija.

¹³ Lietuvos generalinės srities visuotinis gyventojų surašymas, 1942 05 27, Švenčionių apskritis Švenčionių valsčius Kaptarūnų kaimas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 5924, l. 31. Butų (ūkių) surašymas, l. 32–105.

pat ir sudarytuose lenkų autorių¹⁴. Taigi Kaptarūnų kaimo vyrų išžudymo faktą, matyt, tenka vertinti kaip akivaizdų propagandinį pramaną.

Tokią prielaidą leidžia daryti tame pačiame šaltinyje pateikti ir kiti netikri, išgalvoti faktai, pavyzdžiui, kad neva Švenčionyse buvo įvykdytas lenkų pogromas, kad 200 žmonių buvo nužudyta butuose, gatvėse ir kitur. Buvo žudomos moterys, joms pjaustomos ausys, krūtys, o nėščiosios buvo užkasamos gyvos (tai sunkiai įsivaizduojamas, absurdiškas žiaurumas, baisesnius dalykus sunku ir įsivaizduoti). Esą žudynes vykdė lietuviai (policija, „kariuomenė“, miškų apsauga), gestapas. Dėl lietuvių žiaurumo patys vokiečiai juos baudė mirties bausme¹⁵.

Lenkų propaganda, matyt, dažniausiai žudynių Švenčionių krašte pagrindu, tvirtino, kad Vilniaus krašte vykdytas nuolatinis ir apgalvotas „lenkiškos visuomenės naikinimas“, jis paverstas „ištisa didžiąja žudykla“, žudynių mastas net pralenkia vokiečių „kruinai prispautą Lenkiją ir pavergtąją Europą“¹⁶. Tokie palyginimai buvo grynai propagandinio pobūdžio, švelniai tariant, buvo perdėti.

Kalbant apie Švenčionių žudynes, galima paminėti ir tuo pačiu metu (gegužės 25 d.) už neaiškiomis aplinkybėmis nušautą vokiečių Pietryčių Lietuvoje Eišiškių apskrityje, Valkininkuose sušaudytus apie 20 lenkų¹⁷.

Vertinant „pirminių“ lenkiškų šaltinių istorinę informaciją Švenčionių žudynių tematika, pažymėtina, kad jos turinį lėmė lenkų pogrindyje vyravęs neigiamas požiūris į Lietuvos valstybę ir lietuvius. Lietuviai esą buvo didžiausi okupantų vokiečių kolaborantai, jie kaltinti dėl lenkų patirtų skriaudų, dalyvavimo vykdant antilenkišką terorą. 1942 m. žudynės Švenčionių krašte, apskritai lietuvių nusikaltimai Vilniaus krašte, buvo parankus įrankis lenkų propagandai, siekiant pagrįsti savo valstybines pretenzijas į Vilnių, įpiršti sąjungininkams ypač neigiamą lietuvių įvaizdį. Nereikia pamiršti, kad Didžioji Britanija niekada negarantavo Lenkijos rytinių sienų neliečiamumo ir nepripažino Vilniaus prijungimo prie Lenkijos¹⁸.

„Pirminių“ lenkiškų šaltinių informacija apie Švenčionių žudynes priklausė Vilniaus krašto lenkų pogrindžio jėgoms, kurių veikėjai buvo ypač priešišškai nusiteikę prieš Lietuvą ir lietuvius. Būtent jie ir buvo išpūstų, sureikšmintų, piktų (kartu ir neobjektyvių) anti-lietuviškų propagandinių teiginių autoriai.

¹⁴ Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie: wspomnienia i refleksje z czasów dwóch okupacji*, Plock, 2009, s. 56–57.

¹⁵ Lietuvių nacionalinio pogrindžio šaltinio lenkų spaudos (*Dziennik Polski*, 1942 09 26) apie Švenčionių žudynes apžvalga, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 3–4.

¹⁶ R. Zizas, Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais, in: *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 90.

¹⁷ *Ibid.*, p. 91. Apie sušaudymą Valkininkuose plačiau žr. Jono Blažio baudžiamąją bylą, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-19246, l. 32, 61, 92, 121, 139 ir kt.

¹⁸ Arūnas Bubnys, „Lenkų pogrindžio požiūris į Lietuvos valstybingumą 1939–1944 metais“, in: *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 115.

Lenkijos politinės ir karinės valdžios centrinių institucijų Varšuvoje ar Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone nusistatymas Lietuvos atžvilgiu buvo nuosaikesnis. Tačiau, kaip rodo kai kurios publikacijos Lietuvos lenkų spaudoje (Lietuvos lenkų istoriko Jaroslavo Volkonovskio (Jarosław Wołkonowski) komentarai), politiniais sumetimais Lenkijos vyriausybė laikė nepriimtiniu dalyku abejoti lenkų pagrindžio propagandos išpūstais duomenimis apie Švenčionių žudynių mastą, reikalavo nubausti žudynių kaltininkus ir kt., tais klausimais lietuvių emigracinėms organizacijoms išsiuntinėjo laiškus¹⁹.

Lietuvių politinė emigracija Vakaruose vertino Lenkijos emigracinės vyriausybės politinę paramą prasidėjusioje laisvės kovoje, pripažino lietuvių tautos teisę į nepriklausomą valstybę. (Žinoma, lenkų visuomenėje pokarinė Lenkija buvo įsivaizduojama su nepakeistomis prieškarinėmis 1939 m. sienomis su Vilniumi ir Lvivu.) Todėl lietuvių emigracijos politinės organizacijos buvo priverstos taikstyti su lenkišku požiūriu ir informacija. (Diskusija Švenčionių 1942 m. žudynių klausimu, matyt, neišsiplėtojo, nors jų atgarsių lietuviškoje spaudoje turėjo būti.)

Be abejo, 1942 m. Švenčionių žudynės minimos Vilniuje Bernardinų bažnyčioje surašytuose Armijos Krajovos Vilniaus apygardos dokumentuose (jie saugomi atskirame LCVA fonde). Lenkų pagrindžio 1943 m. rugpjūčio mėn. šaltinyje, lietuvių ir lenkų santykių apžvalgoje, pažymima, kad, oficialiais duomenimis, prie Švenčionių buvo nužudyta 400 žmonių, nors faktiškai jų skaičius buvo daug didesnis²⁰.

Apibendrintai kalbant, istorinę informaciją, pateiktą lenkiškuose, ypač „pirminiuose“, šaltiniuose reikia vertinti kritiškai. Deja, lenkų istorikai ir kiti autoriai ne visada taip daro. Todėl kai kurie akivaizdūs propagandiniai teiginiai apie Švenčionių žudynes pateko ir į mokslinę literatūrą.

Iš 1942 m. Švenčionių žudynes tyrinėjusių lenkų autorių galima išskirti Marijos Vardzynskos (Marios Wardzyńskos), Piotro Nivinskio (Piotro Niwińskiego), Zdislavo Chlevinskio (Zdisławo Chlewińskiego), Monikos Tomkevič (Monikos Tomkiewicz) darbus²¹. Lenkų autoriai 1942 m. gegužės 19–20 d. žudynes Švenčionių krašte dažniausiai nušviečia viso Vilniaus krašto represijų kontekste.

P. Nivinskis mokslinėje konferencijoje, 2002 m. vykusioje Varšuvoje, tvirtino, kad per 1942 m. žudynes Švenčionyse buvo nužudyta 1 200 lenkų ir kad juos nužudė vokiečiams pavaldi lietuvių saugumo policija (saugumas) ir lietuvių (viešojo?) policija. Kad žudynių vykdytojus lietuvius už savivaliavimą patys vokiečiai baudė mirties bausme²².

¹⁹ A. Radczenko, „Mord w Świącianach. Niemieckie represje były sowietom na rękę“, *Kurjer Wileński*, 20 maja, 2022.

²⁰ LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 33, l. 1.

²¹ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa, 1993, s. 73–74; P. Niwiński, *Paneriai žmonių žudynių vieta*, Varšuva, 2015; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa, 1999, s. 308–309; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, wydanie poprawione i uzupełnione, Warszawa, 2022.

²² Media o IPN 15 marca 2005, <http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/18/2940/PRZEGLAD_Mediow_15_mara_2005_r.html>.

Žudynės Švenčionių krašte 1996 m. Varšuvoje išleistoje monografijoje apie Armijos Krajovos Vilniaus apygardą minėjo ir Lietuvos lenkų istorikas Jaroslasas Volkonovskis. Autorius koncentruotai pateikė lenkų istoriografijoje žinomus faktus apie žudynes (minėjo ir 1 200 nužudytųjų skaičių), pogromą Švenčionyse ir kitus žiauriausius žudynių faktus, moterų žudymą ir tyčiojimasi iš jų su visomis jau paminėtinomis detalėmis. Be abejo, autorius tai darė siekdamas pabrėžti žudynių vykdytojų lietuvių (jo žodžiais, policijos, karinių dalinių (lenk. *wojsko*), miškų apsaugos pareigūnų) žiaurumą²³. Reikia pastebėti, kad nors ir buvo suimtų moterų, tačiau nė viena iš jų nebuvo nužudyta. Tai rodo tiek sovietiniai (KGB) šaltiniai, tiek ir pačių lenkų autorių paskelbti žudynių aukų sąrašai (juose vien vyrai). Taip pat galima pastebėti, kad kai kurie lenkų istorikai, kaip antai Krzysztof Buchovskis, 2006 m. Bialystoke išleistoje monografijoje atsargiai vertino lenkų pagrindžio šaltinių ir savo kolegų istorikų pateikiamus duomenis apie Švenčionių žudynių aukų skaičių, spėjo, kad jie tikriausiai padidinti²⁴. Tiesa, vėliau ir minėtasis J. Volkonovskis keitė (švelnino) savo poziciją šiuo klausimu ir vokiečių paskelbtą 400 aukų skaičių (o ne žymiai padidintus lenkų šaltinių duomenis) vertino kaip artimą tiesai²⁵.

2000–2005 m. Švenčionių žudynės tyrė Lenkijos nacionalinės atminties institutas (*Instytut Pamięci Narodowej*, IPN), šio instituto padalinio Gdansko skyrius ir Nusikaltusiųjų lenkų tautai baudžiamojo persekiojimo komisija (lenk. *Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*). IPN komunikate (ataskaitoje) tvirtinama, kad tyrinėjant Švenčionių žudynes buvo apklausta kelios dešimtys liudininkų, tyrinėti Lenkijos ir Lietuvos archyvai bei kiti šaltiniai. Buvo padaryta išvada, kad 1942 m. gegužės 19–20 d. buvo nužudyta mažiausiai 400 buvusios Švenčionių apskrities (pavieto) Kamajų, Adutiškio, Kiemeliškių ir Tverečiaus valsčių gyventojų, daugiausia lenkų inteligentų ir ūkininkų. Vykdamas žudynes dalyvavo vokiečių saugumo policija, (lietuvių) policija iš Švenčionių, Naujųjų Švenčionių (Švenčionėlių), Lentupio ir specialusis būrys iš Vilniaus. Žudynės vertintos ne kaip atpildo (keršto, lenk. *zemsta*), o kaip genocido akcija prieš lenkų tautą. Tvirtinta, kad žudynėms vadovavo lietuvių policijos majoras Jonas Maciulevičius. Sovietinių partizanų, vadinamų ne partizanais, o sovietiniais diversantais, pretekstas genocido akcijai buvo jų veikla; jie vėliau (1943 m.) nužudė 80 lenkų Armijos Krajovos Kmitico (Antonio Burzynskio) būrio partizanų ir kt. IPN komunikate skelbta, kad buvo išaiškintos kelių dešimčių sušaudytų Švenčionių krašto žmonių pavardės, tačiau tikslaus jų skaičiaus nustatyti nepavyko ir tyrimas buvo nutrauktas²⁶.

²³ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996, s. 80.

²⁴ K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok, 2006, s. 364.

²⁵ Žr. J. Volkonovskio komentarus A. Radczenko publikacijoje „Mord w Świecianach. Niemieckie represje były sowietom na rękę“, *Kurjer Wileński*, 20 maja, 2022.

²⁶ IPN komunikato apžvalga padaryta remiantis publikacija *Nasz Dziennik*, 2013 05 20; medžiaga 2014 02 19 paskelbta interneto svetainėje „Postawy i apylinkės“, autorius Genadiusz K., „Żeby pamiętać!“, <<http://postawyiokolice.blogspot.com/2014/02zeby-pamietali.html>>.

Apskritai Vilniaus apygardos Švenčionių rajono lietuvių kriminalinės policijos viršininkas J. Maciulevičius²⁷ lenkų istoriografijoje tapo lietuvių nusikaltimų lenkų tautai simboliu: 1944 m. jis pasitraukė į Vakarų, o 1948 m. spalį prancūzų okupacinėje Vokietijos zonoje buvo suimtas ir išduotas Lenkijos komunistinei valdžiai. 1950 m. gegužės 2 d. Olštyno apeliacinis teismas J. Maciulevičių nuteisė mirties bausme, o tų pačių metų gruodžio 12 d. bausmė buvo įvykdyta (jis buvo pakartas).

Lenkų istoriografijoje yra nuomonių, kad J. Maciulevičiaus nusikalstamos veiklos tyrimas buvęs paviršutiniškas, apie Švenčionių žudynes, jų kaltininkus ir aukas nedaug kas išsiaiškinta²⁸.

„Vikipedijos“ publikacijos anglų kalba įvadinėje dalyje apie 1942 m. gegužės 19–21 d. Švenčionių žudynes tvirtinama, kad pagrindiniai jų vykdytojai buvo kolaborantinė lietuvių slaptoji policija (paaiškinama, kad Lietuvoje ji buvo žinoma kaip Lietuvių saugumo policija) ir kad buvo nužudyta nuo 400 iki 1 200 lenkų²⁹. Be abejo, šią istorinę „Vikipedijos“ informaciją (kaip ir kitais istorijos klausimais) reikia vertinti atsargiai, kritiškai. Tačiau tokie pat maksimaliai dideli, išpūsti duomenys apie Švenčionių žudynių aukų (nužudytųjų) skaičių ir kita informacija pateikiami ir naujausiuose lenkų istorikų moksliniuose tyrimuose³⁰.

Pažymėtina, kad tiek IPN, tiek apskritai lenkų autoriai nekvestionavo (kritiškai nevertino) Vilniaus apygardos gebitskomisaro H. Wulffo paskelbtų duomenų apie 400 žmonių sušaudymą. Šis aukų skaičius lenkų istoriografijoje laikomas minimaliu, nors ne visi autoriai su tuo sutinka. Šio pirminio vokiško šaltinio kritiškas neįvertinimas, nekalbant jau apie lenkiškus ir kitus šaltinius, kuriuose žudynių aukų skaičius dar daugiau (nerealiai) padidintas (išpūstas), nesurandant įsivaizduojamo aukų skaičiaus, lemia prielaidas atsirasti mokslinių požiūriu klaidingai (ydingai) išvadai apie tai, kad Švenčionių žudynių aukų skaičius ir kiti jų istorijos klausimai yra nepakankamai ištirti ir pan.

Apskritai lenkiškasis požiūris į žudynes Švenčionių krašte įsigalėjęs (vyrauja) ir istoriografijoje, ir internetinėje erdvėje. Kalbant bendrais bruožais apie lenkų istoriografiją, galima pastebėti tokias bendro pobūdžio tendencijas: žudynės Švenčionių krašte buvo

» Lenkų partizanų būrys iš tikrųjų buvo nuginkluotas 1943 08 26. Sušaudyta tik dalis būrio partizanų, kita jo dalis paleista, iš paleistųjų sudarytas lenkų sovietinių partizanų būrys. Sovietinių partizanų vadovybė (F. Markovas) nesiryžo sušaudyti visų nuginklėtų ir suimtų lenkų partizanų, nuogąstavo, kad vokiečių ir lenkų propaganda žudynes galėjo įvertinti kaip „antrąją Katynę“. Pažymėtina, kad akcijoje dalyvavo ir sovietiniai lietuvių partizanai. Nuginklėtų ir suimtų lenkų partizanų tardymui vadovavo NKVD Lietuvos TSR operatyvinės grupės viršininkas Jonas Vildžiūnas. Plačiau žr.: R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje*, p. 357–358.

²⁷ Tokias J. Maciulevičiaus pareigas patvirtina archyviniai šaltiniai, žr. SD įstaigų telefonų knyga, 1943 m., LVA, K-1, ap. 46, b. 1291, p. 11, 33.

²⁸ 1942 m. gegužė. Tragedija Lentupyje (papildyta), autorius Genadiusz K., <<http://postavyiokresnosti.blogspot.com/2015/12/1942.html>>.

²⁹ Świeciany massacre, <https://en.wikipedia.org/wiki/Swieciany_massacre>.

³⁰ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia Ponarska 1941–1944*, Warszawa, 2022, s. 132; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Świecianach*, <<https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-w-akcja-odwetowa.159.pl>>.

lenkų tautos genocido aktas. Ženkliai padidinamas žudynių masiškumas (mastai), nužudytų aukų skaičius, išplėstas žudynių vietų arealas (vietovių, kur jos vykdytos, skaičius), žudynių vietos sutapatinamos su žmonių suėmimo vietomis, atrodytų, kad sureikšminamas Lietuvių policijos dalyvavimas ir vaidmuo žudynėse, pabrėžiamas jos aktyvumas, žiaurumas ir pan. Pernelyg remiamasi ir pasitikima lenkiškais šaltiniais, jie nevertinami kritiškai, nepanaudojami kiti šaltiniai ir pan. (Kai kurių lenkiškų istoriografijos nuostatų kritiškas vertinimas ir argumentavimas bus aptarti šiame straipsnyje vėliau, nušviečiant atskirus žudynių istorijos aspektus.)

Sovietiniai šaltiniai ir istoriografija. Informacija apie Švenčionių žudynes sovietinė Lietuvos vadovybė Maskvoje pasiekė iš vokiečių oficialių informacinių šaltinių ir spaudos (pavyzdžiui, iš informacijos laikraštyje „Deutsche Zeitung im Ostland“).

1942 m. lapkritį Maskvoje įkurtas vadinamasis sovietinis Lietuvos partizaninio judėjimo štabas (LPJŠ) pateikė tokią „tik tarnybiniam panaudojimui“ skirtą informaciją: 1942 m. gegužę drg. M[arkovo] vadovaujamas būrys nužudė Švenčionių apskrities gebitskomisarą Becką. Atvykę iš Vilniaus smogikų būriai už jo galvą Švenčionių apskrityje sušaudė 450 žmonių. Tarp sušaudytųjų – vokiečių organizacijose [įstaigose – R. Z.] dirbę lenkų, rusų ir baltarusių tautybių tarnautojai ir valstiečiai³¹.

Apie Švenčionių žudynes A. Sniečkų informavo nuo 1942 m. Švenčionių apylinkėse veikę sovietiniai partizanai Stanislovas Apyvala, Motiejus Šumauskas ir Genrikas Zimanas³².

Iš sovietinių šaltinių paminėtina ir lenkų komunistinio veikėjo Vilniaus krašte Jano Pševalskio (Przewalski, slapyvardis Sakovičius) 1943 m. rugpjūtį parašyta ir tų pačių metų rudenį jo į Maskvą nuvežta informacinė ataskaita, pavadinta „Lenkų padėtis Vilniaus krašte vokiškos okupacijos sąlygomis“. J. Pševalskis rašė apie praėjusiais metais Švenčionyse nežinomų asmenų nužudytus tris vokiečių valdininkus. Jo ataskaitoje nemažai netikslumų ir neaiškumų. Jis pateikė vokiečių oficialaus pranešimo spaudoje duomenis apie 400 žmonių sušaudymą „kaip atpildą“. Tačiau tikrovėje sušaudytųjų skaičius esą buvo žymiai didesnis, kalbama, kad jis siekė net tris tūkstančius³³.

³¹ Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) 1944 m. tarnybinio panaudojimo medžiaga apie padėtį Lietuvoje: naudoti tarnyboje, *LYA*, f. 1, ap. 1, b. 21, l. 6.

³² S. Apyvalos 1943 m. gegužės 17 d. pranešimas, *LYA*, f. 57, ap. 1, b. 1, l. 1. M. Šumauskas ir G. Zimanas – Lietuvos KP(b) CK operatyvinės grupės vadovai –1943 m. pavasarį atvyko partizaninei veiklai į vokiečių užnugarį (Baltarusijos miškus). G. Zimanas pafrontėje sutiko ir užrašė trijų Lietuvoje jau pabuvojusių raudonarmiečių, vokiečių karo belaisvių, per fronto liniją perėjusių į sovietinį užnugarį ir iš jo vėl pasiųstų į Lietuvą, pasakojimus, minėjo ir 1942 m. Švenčionių įvykius. 1943 03 13 G. Zimano (Jurgio) užrašytas Jevdokimovo, Boldino ir Novikovo pasakojimas apie Lietuvą, *LYA*, f. 16895, (A. Sniečkaus fondas), ap. 2, b. 186, l. 167.

³³ Sakovič, „Lenkų padėtis Vilniaus krašte vokiškos okupacijos sąlygomis“ (tuometinis dokumento vertimas į lietuvių kalbą), *LYA*, f. 1, ap. 1, b. 55, l. 2–9, (dokumento originalas l. 1a (voke). J. Pševalskis į Maskvą buvo pasiųstas informacijos suteikimo tikslais. Jis iš Rūdninkų girios į Baltarusijos miškus (partizanų aerodromą) išvyko 1943 m. rugsėjo 19 d. Kaip vienas geriausių Vilniaus komunistinio pagrindžio veikėjų darbe tarp lenkų Vilniaus krašte jis greitai grąžintas atgal. Žr.: R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 359.

Panašiai rašė ir Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Paleckis. 1944 m. kovo 21 d. Maskvoje vienoje iš savo paskaitų jis tvirtino, kad sovietiniai partizanai nužudė du vokiečių valdininkus ir kad už tai Vilniaus krašte buvo sušaudyta 400 žmonių. Anot J. Paleckio, esą vėliau paaiškėjo, jog iš tikrųjų buvo sušaudyta keletas tūkstančių žmonių. Kiek papildyta ši medžiaga buvo paskelbta „Tiesoje“³⁴.

1944 m. rugpjūčio 13 d. darbą pradėjo Lietuvos SSR ypatingoji valstybinė komisija okupantų vokiečių ir jų talkininkų nusikaltimams ištirti (be respublikinės, sudarytos apskrityčių, miestų ir valsčių, specialiosios komisijos). Komisijos pirminė medžiaga (aktai apie 1942 m. Švenčionių žudynes, nužudytų asmenų artimųjų ir giminių prašymai sovietų valdžiai leisti nužudytuosius perlaidoti katalikų kapinėse bei kita medžiaga) yra saugoma Rusijos Federacijos centriniam valstybiniame archyve Maskvoje (anksčiau, sovietmečiu, šis archyvas vadintas Centrinio valstybinio Spalio revoliucijos archyvu). Šio archyvo mikrofilmuoti dokumentai apie žudynes Švenčionių krašte saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA)³⁵.

Švenčionių krašto 1942 m. gegužės mėn. žudynių tematika gausiausią ne tik sovietinių, bet, matyt, ir apskritai visų archyvinių šaltinių grupę sudaro KGB baudžiamosios bylos. Tai 1941 m. Birželio sukilimo Švenčionių apskrityje dalyvių, vokiečių okupacijos metų okupacinio režimo valdžios lietuviškosios savivaldos ir represinių struktūrų (policijos) pareigūnų, tarp jų ir 1942 m. Švenčionių žudynėse dalyvavusių vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narių, bei pokario antisovietinės ginkluotos rezistencijos dalyvių Lietuvoje baudžiamosios bylos. Rengdamas šį straipsnį autorius surado ir ištyrė daugiau kaip dvidešimt tokių bylų, kuriose yra daugiau ar mažiau vertingos informacijos apie Švenčionių žudynes. Dėl sukauptos gausios ir vertingos istorinės informacijos kaip baudžiamųjų bylų priedą reikia paminėti ir vadinamąsias KGB literines bylas. Ypač vertingos vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narių literinės bylos³⁶.

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narių, potencialiai galėjusių dalyvauti ir Švenčionių žudynėse, likimai pokario metais klostėsi skirtingai. Kaupiantis nusikalstamiems faktams ir paaiškėjus naujoms aplinkybėms, kai kurių Ypatingojo būrio narių baudžiamosios bylos buvo atnaujinamos ir peržiūrimos. Į šio būrio narių nusikaltimų tyrimus įsitraukė ir Lenkijos Liaudies Respublikos saugumo institucijos, nes kai kurie Ypatingojo būrio nariai, 1944 m. traukdamiesi į Vakarus, pasiliko ir pakeitę pavardes apsigyveno Lenkijoje. Tai Jonas Barkauskas (Jan Barkovski), Vladislovas Butkūnas (Władysław Butkun), Viktoras Galvanauskas (Wiktor Gilwiński), Juozas Miakišius (Josef Miasz) ir kiti. Kai 1970 m. Lietuvos SSR KGB priėmė nutarimą iškelti baudžiamąją bylą bu-

³⁴ Justas Paleckis, „Pabaltijo tautų kova prieš vokiškuosius okupantus“, *LYA*, f. 17541, ap. 1, b. 26, l. 33 (J. Paleckio fondas); *Tiesa*, 1944 10 25.

³⁵ *LCVA*, f. MK-1, ap. 1, b. 17.

³⁶ *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 4907, 4909–4916 ir kt.

vusiems Ypatingojo būrio nariams V. Butkūnui ir Juozui Miakišiui, SSRS prokuratūra tą pačių metų gegužės 5 d. kreipėsi į Lenkijos Liaudies Respublikos generalinę prokuratūrą prašydama juos atiduoti Lietuvos SSR KGB³⁷. Tačiau Lenkijos valdžia, vadovaudamasi su SSRS vyriausybe 1958 m. sausio 21 d. pasirašyta konvencija dėl teisinės pagalbos ir teisinių santykių sprendžiant civilines ir baudžiamąsias bylas asmenų, turinčių dvigubą pilietybę, jų neatidavė³⁸. Už įvykdytus nusikaltimus lenkų tautai Lenkijoje suimti Ypatingojo būrio nariai buvo teisiami Varšuvoje ir Olštynė. Apskritai Lenkijos Liaudies Respublikos ir Lietuvos TSR saugumo institucijos glaudžiai bendradarbiavo tirdamos Ypatingojo būrio narių nusikaltimus. 1973 m. gruodį Varšuvos vaivadijos teismas V. Butkūną ir J. Miakišių nuteisė mirties bausme, o 1977 m. buvo nuteistas ir V. Galvanauskas (visiems nuteistiesiems paskirta mirties bausmė buvo pakeista dvidešimt penkerių metų kalėjimo bausme).

Įvairiais aspektais įdomi Ypatingojo būrio nario Vinco Sausaičio baudžiamoji byla. 1948 m. liepos 19 d. sovietinis karo tribunolas jį nuteisė dvidešimt penkerius metus kalėti. Pažymėtina, kad jis buvo teistas laikotarpiu, kai SSRS laikinai nebuvo taikoma mirties bausmė (1947 m. gegužės 26 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumas priėmė įsaką „Dėl mirties bausmės panaikinimo“, o mirties bausmę sugrąžino 1950 m. sausio 12 d. įsaku). Be to, apie V. Sausaičio dalyvavimą žmonių žudynėse KGB nebuvo žinoma. Jam bausmė buvo sušvelninta ir 1955 m. spalio 19 d. iš įkalinimo vietos jis buvo išleistas³⁹. 1976 m. Lenkijoje suimto V. Galvanausko parodymais, V. Sausaitis aktyviai dalyvavo žudynėse Paneriuose. 1977 m. kovo 18 d. LTSR prokuratūra priėmė nutarimą baudžiamąją bylą V. Sausaičiui atnaujinti⁴⁰. Jo baudžiamoji byla tapo didele penkių tomų byla, daugelio kitų Ypatingojo būrio narių tardymų ir liudininkų apklausų protokolų bei įkalčių rinkiniu, taip pat ir apie Švenčionių žudynes.

Sovietmečiu Partijos istorijos instituto prie Lietuvos KP CK darbuotojai vykdė mokslines ekspedicijas, kuriose siekta išsiaiškinti ir įamžinti vadinamojo „revoliucinio judėjimo“, „kovos už Tarybų valdžią“ Lietuvoje įvykius, taip pat ir okupantų vokiečių bei „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytų nusikaltimų vietas. Apie tokius istorinius įvykius buvo surašomi aktai. Remiantis liudininkų parodymais ir archyvine medžiaga, buvo surašyti ir Švenčionių žudynių vietų nustatymo aktai. Pagal juos 1942 m. gegužės 20 d. Švenčionių krašte žmonės žudyti Adutiškyje, Švenčionyse, Švenčionėliuose, t. y. Lietuvos TSR teritorijoje buvo nustatytos trys žudynių vietos.

Sovietinė propaganda ir istoriografija eksploatavo lietuvių buržuazinius nacionalistus, kaip nuožmius nacių talkininkus ir bendrininkus, atsakingus už įvykdytas visų tarybinių

³⁷ Vlodo Butkūno, Vinco, ir Juozo Miakišiaus, Kristupo, kontrolinė-stebimoji byla, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 47610/3, l. 2, 7–10, 17–20, 22. Nutarime pažymima, kad jų bylą reikia išskirti iš baudžiamosios bylos Nr. 3463/3. Tai Ypatingojo būrio nario Mečislovo Butkaus baudžiamoji byla, tačiau joje nėra nė žodžio apie žmonių žudynes.

³⁸ LTSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1971 02 10 raštas SSSR KGB 2-ajai pagrindinei valdybai, *ibid.*, b. 4916, l. 264 (literinė byla).

³⁹ 1977 12 30 kaltinamoji išvada V. Sausaičio baudžiamosioje byloje, *LVA*, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, l. 275.

⁴⁰ KGB tardymo skyriaus tardytojo J. Gavėno 1977 03 28 raštas priimti bylą savo žinion, *ibid.*, b. 47746/3, t. 1, l. 275.

žmonių (taip pat ir lenkų) žudynes. „Lietuvius žudikas“ ar bent jau aktyvus nacių talkininkas buvo viena svarbiausių sovietinių Antrojo pasaulinio karo metų Lietuvos istorijos istoriografijos klišių⁴¹. Tai leidžia daryti prielaidą, kad žudynių Švenčionių krašte masto ir lietuvių dalyvavimo jose (įvykdytų žvėriškumų) faktų KGB nesistengė nutylėti, pagražinti ar pan., o greičiau atvirksčiai. Tad KGB šaltiniai (žinoma, kritiškai juos vertinant) leidžia kritiškiau ir objektyviau pažvelgti į lenkų šaltinius ir autorių naratyvus, atskirti jų propagandinio pobūdžio medžiagą nuo tikrų istorinių faktų ir pan.

Duomenų apie žudynes Švenčionių krašte galima rasti dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)“. Šio dvitomoio dokumentų rinkinio 1 dalis išleista 1965 m., o antra dalis – 1973 m. 1942 m. gegužės 20 d. žudynės Švenčionių krašte įtrauktos į rinkinyje paskelbtą masinių žudynių, vykdytų 1941–1944 m. Lietuvoje, vietų sąrašą⁴².

Duomenų apie žudynes pateikta ir Mažojoje lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje (MLTE)⁴³.

Be abejo, sovietmečiu Lietuvos TSR spaudoje apie Švenčionių žudynes pasirodydavo ir propagandinių straipsnių⁴⁴.

Iš sovietinės istoriografijos mokslinio tiriamąjo pobūdžio darbų paminėtinas Juozo Jurginio dar 1951 m. paskelbtas straipsnis apie Vilniaus krašte hitlerinių okupantų vykdytą „masinį terorą“, (jame autorius trumpai nušvietė ir 1942 m. gegužės 20 d. žudynes Švenčionių krašte)⁴⁵.

Vėliau iš sovietinių autorių plačiausiai apie žudynes Švenčionių krašte rašė Petras Kežinaitis 1961 m. autorių kolektyvo išleistoje knygoje „Hitlerinė okupacija Lietuvoje“⁴⁶. Jis pateikė besiformuojantį sovietinės istoriografijos naratyvą – lietuvių tautai vis labiau ir labiau priešinantis, hitleriniai okupantai sustiprino masinį terorą, pati sovietinių partizanų įvykdyta vokiečių nužudymo akcija pateikiama kaip kovos akcija (vokiečiai susikovė su tarybiniais partizanais ir žuvo), per keršto akciją, kaip esą dabar (t. y. tada, apie 1960 m.), jau galutinai išsiaiškinta ir nustatyta, kad buvo nužudyta ne 400, o žymiai daugiau nekaltų žmonių. Autorius pateikė nemažai sulietuvintų nužudytų aukų pavardžių ir kt.⁴⁷

⁴¹ S. Jėgelevičius, „SSRS–Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai, straipsnių rinkinys*, sudarė Alfredas Bumblauskas, Nerijus Šepetytis, Vilnius, 1999, p. 80–81.

⁴² Masinių žudynių vietų suvestinis sąrašas, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, dokumentų rinkinys, d. 2, Vilnius, 1973, p. 38–414. Žudynių vietos Švenčionių apskrityje (Adučiškis, Švenčionys, Švenčionėliai) minimos p. 406–407.

⁴³ Adučiškis, *MLTE*, t. 1, A–J, Vilnius, 1966, p. 16; Švenčionėliai, *ibid.*, t. 3, R–Ž, Vilnius, 1971, p. 440; Švenčionys, *ibid.*, p. 441.

⁴⁴ B. Urbanavičius, S. Apyvala, „Žudikai nenuplaus kruvinų rankų“, *Tiesa*, 1959 03 29; E. Žemaitis, „Jų rankos suteptos krauju“, *Tarybinis mokytojas*, 1962 06 24, Nr. 50.

⁴⁵ J. Jurginis, „Hitlerinių okupantų masinio teroro priemonės Vilniaus krašte“, in: *Lietuvos istorijos instituto darbai*, 1951, t. 1, p. 230–241.

⁴⁶ *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, straipsnių rinkinys, Vilnius, 1961.

⁴⁷ P. Kežinaitis, *Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje*, *ibid.*, p. 113.

Žudynės Švenčionių krašte savo monografijoje mini ir Juozas Bulavas. Remdamasis sovietinių partizanų vadų 1959 m. paskelbtais duomenimis, autorius į mokslinę apyvertą įvedė apie 500 sušaudytų vietos gyventojų (aukų) skaičių⁴⁸. Taip pat žudynės savo monografijoje apie sovietinius partizanus „prabėgomis“ paminėjo ir žymiausias sovietinių partizanų Lietuvoje veiklos tyrinėtojas Povilas Štaras⁴⁹.

Pateikta trumpa sovietinės istoriografijos apžvalga rodo, kad joje nors ir pateikta kai kurių vertingų duomenų apie 1942 m. gegužės 19–20 d. vykdytas žudynes Švenčionių krašte, bet pati jų istorija nėra ištirta, o jos naratyvas politizuotas. Sovietinėje istoriografijoje ištrinta aukų nacionalinė tapatybė, paskelbtos pavardės sulietuvinotos. Susidaro įspūdis, kad šios žudynės tai nusikaltimas ne lenkų, o lietuvių tautai, kovojusiai už tarybų valdžią. Kita vertus, sovietinių autorių kai kurie teiginiai sutampa su lenkų autorių teiginiais (arba yra iš jų „pasiskolinti“, perimti).

Žydų šaltiniai ir istoriografija. Kalbant apie Švenčionių žudynių šaltinius, galima paminėti ir negausią žydiškų šaltinių grupę. Vilniaus geto metraštininkas Hermanas Krukas Vilniaus geto ir stovyklų kronikose 1942 m. gegužės 21 d. padarė įrašą, pavadintą „Šimtų lenkų nužudymas“: „Pasakojama, kad netoli Švenčionių veikė partizanų grupės, kurios užpuolė keletą vietovių. Esą tyrimas rodo, jog tai padarė bolševikai ir lenkų bei rusų radikalai. Buvo imtasi ekstensyvių priemonių ir kitą rytą maždaug 400 lenkų įvykdyta mirties bausmė.“⁵⁰

Palyginti plačiai žudynės Švenčionių krašte savo atsiminimų knygoje nušvietė Icchakas Rudnickis (Aradas), gimęs 1926 m. Švenčionyse, sovietinis partizanas, Izraelio armijos generolas, istorikas. Jo žodžiais, buvo suimta 400 vyrų, dauguma jų buvo lenkų, rusų ir baltarusių inteligentijos atstovai; visi suimtieji buvo sušaudyti. Įdomu pastebėti, kad I. Aradas su tam tikra piktdžiuga (pasitenkinimu) konstatavo, kad visi sušaudytieji buvo vyrai, daugelis jų turėjo karinį pasirengimą, tačiau „leidosi išvedami į mirtį“: po šio įvykio esą kitataučių „panieka“ žydams dėl nesipriešinimo Holokausto akcijose išnyko⁵¹. I. Arado knyga, paminint ir Švenčionių žudynes, aptariama didelės (tęstinės) apimties recenzijoje lietuvių išeivijos leistame žurnale „Karys“ (knyga dėl antilietuviškų motyvų vertinta nepalankiai, tai rodo ir recenzijos pavadinimas)⁵².

Lietuviški šaltiniai ir istoriografija 1990 m atsikūrus nepriklausomai Lietuvai. Iš šių šaltinių pirmiausia paminėtini buvusio Švenčionių apskrities agronomo Viktoro Maldžiūno (g. 1917 m.) atsiminimai. Jis pateikė įdomių ir vertingų detalių apie vokiečių okupacines

⁴⁸ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas 1941–1944*, Vilnius, 1969, p. 197.

⁴⁹ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966, p. 204.

⁵⁰ Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, p. 296.

⁵¹ I. Aradas, *Iš mirties slėnio į Siono kalną*, Vilnius, 2020, p. 130–131. Ši knyga tai pataisytas vertimas į lietuvių kalbą knygos Y. Arad, *The Partizan: From the Valley of Death to Mount Zion*, New York, 1979.

⁵² „A., Neapykantos ir keršto knyga“, *Karys*, 1980, Nr. 8, p. 354–358, Nr. 9, p. 405–408, Nr. 10, p. 450–454.

įstaigas, Švenčionyse dirbusius vokiečių pareigūnus, nužudytąjį Becką, vokiečių nužudymo aplinkybes ir kt.⁵³

Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje, straipsnyje apie Lentupio miestelį, tvirtinama, kad už nušautus tris vokiečių karius okupantai naciai išžudė visus Lentupio vyrus, taip pat visus vyrus, gyvenančius 4 km spinduliu aplink miestelį, iš viso apie 400–600 žmonių. Internetiniame straipsnyje „Švenčionių apskrities gyventojų žudynės“ tvirtinama, kad buvo nužudyta daugiau kaip 500 šios apskrities gyventojų. Neaišku, kuo remiantis žudynių chronologiniai rėmai pratęsti iki gegužės 27 d., be to, yra ir kitų netikslumų⁵⁴. Duomenys apie žudynes, jų masto (aukų skaičiaus) išpūtimas, taip pat ir netikslumai Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje akivaizdžiai yra atėję iš nekritiškai įvertintų lenkiškų ir sovietinių šaltinių bei jų autorių darbų.

Atkūrus nepriklausomybę, viena pirmųjų žudynes paminėjo ir kai kuriuos duomenis apie jas pateikė, t. y. įvedė kai kuriuos archyvinis duomenis į mokslinę apyvartą, Audronė Janavičienė⁵⁵.

Tyrinėdamas Lietuvos piliečių ne žydų persekiojimo ir civilių gyventojų žudynių tematiką, tarp jų ir represines „atsiskaitymų“ (keršto) akcijas, ir sovietinių partizanų veiklą Lietuvoje, Švenčionių žudynių istoriją nušvietė ir šių eilučių autorius, kai kurios jo įžvalgos detaliau nušviečiamos ir argumentuojamos šiame tyrime⁵⁶.

Apie Švenčionių žudynes įdomią ir vertingą publikaciją laikraštyje „Švenčionių kraštas“ 2012 m. paskelbė žurnalistas Algis Jakštas. Jo duomenimis, per keršto akciją buvo nužudyta daugiau kaip 300 nekaltų civilių gyventojų. Lietuvoje iš viso buvo nužudyti 104 žmonės (Adutiškyje – 34, Švenčionyse – 37, Švenčionėliuose – 33), ir tik apie 10 sušaudytųjų buvo ne lenkų tautybės. Baltarusijoje, Lentupyje, buvo sušaudyta 180 žmonių, nemažai jų buvo nužudyta ir Kliuščionyse⁵⁷. Šie skaičiai (duomenys) vertintini kaip gana realūs.

Švenčionių žudynių temą 2017 m. iškėlė išeivijos istorikas, geografas, teisininkas Augustinas Idzelis (1942–2018). Internetinėje erdvėje jis pateikė kai kurių istorinių detalių, kėlė žudynių tyrinėjimo ir nušvietimo aktualijų klausimą. Jo žodžiais, apie Švenčionių žu-

⁵³ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, Atsiminimai, Kaunas, 1996, p. 121–129.

⁵⁴ K. Garšva, G. Ereminas, Lentupis, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius, 2007, p. 799; N. Spiridovienė, Švenčionių apskrities gyventojų žudynės, <<https://vle.lt/straipsnis/svencioniu-apskrities-gyventoju-zudynes>>. Nurodomas Becko vardas Gustavas (turėtų būti Josephas). J. Beckas vadinamas Švenčionių apskrities komisaru (tokių pareigų jis nėjo, apskritai tokios pareigybės vokiečių okupacinio administracinio režimo valdžios struktūroje Lietuvoje nebuvo).

⁵⁵ A. Janavičienė, „Sovietiniai diversantai Lietuvoje (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 101.

⁵⁶ R. Zizas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, in: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 / Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p.114–115, 333–334.

⁵⁷ A. Jakštas, „Įvykiai, kurių negalime pamiršti“, *Švenčionių kraštas*, 2012 05 16, Nr. 37 (1180). Publikacija, pavadinta „Švenčionių žudynės“, paskelbta internete <https://lt.wikipedia.org/wiki/Švencionių_žudynės>.

dynes Lietuvoje niekas nekalba, o daugelio Lietuvai reikšmingų istorijos faktų šiandien vis dar nėra istorinėje apyvartoje⁵⁸. (Autorius, be abejo, turėjo galvoje „lietuvių visuomenę“, Lietuvos lenkų bendruomenę žudynes minėjo, apie jas „kalbėjo“.)

Pažymėtina, kad po 1990-aisiais įvykusio nepriklausomos Lietuvos valstybės atsikūrimo poreikį domėtis Švenčionių žudynėmis savo laiku lėmė ne tik istorinės tiesos paieškos, bet ir praktiniai istorinio teisingumo įgyvendinimo tikslai. Atkurta Lietuvos valstybė išmokėjo kompensacijas (pašalpas) Antrojo pasaulinio karo metais nukentėjusiems asmenims. Daugeliui žmonių kilo sunkumų įrodyti savo giminių ir artimųjų žūties faktus Švenčionių krašto žudynėse. Nežinota, kur Lietuvos archyvuose apie jų aukas ieškoti duomenų. Dėl tuomet tvyrojusio nepasitikėjimo tarp lenkų ir lietuvių net kildavo įtarimų, kad žmonės sąmoningai klaidinami ar kad informacija apie žudynes slepiama⁵⁹.

Baltarusių šaltiniai ir istoriografija. Sovietmečiu Baltarusijoje apie Fiodoro Markovo įvykdytą akciją buvo tylima. Tik 1975 m. Minske išleistame Naročiaus krašto revoliucinės kovos dalyvių ir sovietinių partizanų atsiminimų rinkinyje buvo paskelbti baltarusių sovietinio partizano, vokiečių nužudymo akcijos 1942 m. gegužės 19-osios rytą dalyvio Vladimiro Saulevičiaus trumpi atsiminimai „Mūsų kovos pradžia“⁶⁰. Jis daug ką nutylėjo (svarbiausia, kokius skaudžius padarinius sovietinių partizanų akcija lėmė vietos gyventojams), tačiau pateikė ir įdomių Švenčionių įvykių (žudynių) istorijos detalių.

Medžiagos apie žudynes Lentupyje galima rasti jau cituotose interneto svetainėse, pavyzdžiui, svetainėje lenkų ir rusų kalbomis „Postavai (lietuviškai Pastovys) ir apylinkės“⁶¹. Kaip rodo internetiniai duomenys apie Lentupį, jokių nuorodų į baltarusių istorikų specialius 1942 m. gegužės 19–20 d. vykusių žudynių tyrimus miestelyje ir jo apylinkėse nėra, remiamasi lenkų autorių duomenimis, vyrauja jų požiūris. Nereikia pamiršti, kad 1942 m. balandį prie Ostlando reichskomisariato Lietuvos generalinės srities buvo prijungta Baltarusijos reichskomisariato Ašmenos apskritis ir naujai sudaryta Svyrių apskritis, o prie Eišiškių apskrities – Benekainių valsčius; taigi visa ši teritorija baltarusių autoriams tapo savotiška „pilkąja zona“.

Internete galima rasti pateikiamus kai kuriuos įdomius skaičius, pavyzdžiui, kad 1942 m. gegužės 19–20 d., Švenčionių žudynių metu, Lentupyje buvo šaudomi žydai. Gegužės 20 d. nacistai ir policininkai čia sušaudė 66 (61) žydus⁶².

⁵⁸ V. Valiušaišio pokalbis su istoriku A. Idzeliu, „NKVD metodai naudojami ir dabar“, Čikaga, 2017 09 10, <<https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/istorikas-a-idzelis-nkvd-metodai-naudojami-ir-dabar>>.

⁵⁹ G. Jankus, Adutiškio žudynės: aukų artimieji nieko negali įrodyti, *Akistata* (laikraštis nuo 1990 m. leistas Kaune) 1999 09 24, Nr. 73(697), p. 11.

⁶⁰ V. Saulevič, „Načalo našej borby“, in: *Liudi Naročianskogo kraja: vospominanija učastnikov revoliucionnoj borby i Velikoj Otečestvennoj vojny*, Minsk, 1975, s. 252–257.

⁶¹ 2014 02 19 paskelbta medžiaga, autorius Genadiusz K., „Żeby pamiętać“, <<http://postawyiokolicy.blogspot.com/2014/02zeby-pamietali.html>>, Mai 1942; „Tragedija v Lintupiach“ (dopolneno), paskelbta rusų k. 2015, <<http://postawyiokresnosti.blogspot/2015/12/1942.html>>.

⁶² <https://ru.wikipedia.org/wiki/getto_v_Lyntupiach>.

Sovietų partizanų provokacinė akcija Švenčionių–Lentupio apylinkėse

Detaliau pažvelkime į tai, kas įvyko Švenčionių apylinkėse 1942 m. gegužės 19-osios rytą. Baltarusių sovietinių partizanų grupė, vadovaujama gerai žinomo sovietinių partizanų veikėjo F. Markovo⁶³, įvykdė teroro akciją. V. Saulevičius liudijimu, 1942 m. gegužę sovietiniai partizanai sužinojo, kad gebitskomisaras Beckas iš Švenčionių vyks į Lentupį. Buvo nutarta jį likviduoti. Vėliau sužinota tiksliai jo išvykimo data (diena ir valanda) – gegužės 20 d. [turėtų būti gegužės 19 d. – R. Z.] 7 val. ryto (Maskvos laiku). Sovietinių partizanų grupė, kurią sudarė Markovas, Saulevičius, Smirnovas, Baliuckis ir Malyginas, ankstyvą gegužės 19-osios rytą (apie 4 val.) miškais patraukė prie Švenčionių ir Lentupio plento. Apie 8 val. jie pamatė greitai važiuojantį automobilį. Pasidalinę į dvi grupes partizanai iš arti (20 metrų atstumo) į automobilį atidengė ugnį. V. Saulevičius mini nušautus vairuotoją, Becką ir žandarmerijos šefą Krulį (turėtų būti Grulį). Buvo paimti vokiečių ginklai, dokumentai, uniformos, o nuo Becko rankos numautas žiedas su briliantu. Padegę automobilį partizanai pasitraukė, apsistojo Novosiolkuose pas Markovo dėdę Ivaną Vasiljevą, o Becko portfelį su dokumentais paslėpė netoli dėdės sodybos⁶⁴.

Akcijos vykdymo detalės šaltiniuose kiek skiriasi. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Ostlande ataskaitoje Ostlando reichskomisarui Hinrichui Lozei (Lohse) nurodoma, kad 1942 m. gegužės 19 d. vermachto lengvoji mašina kelyje iš Švenčionių į Lentupį buvo sulaikyta moters, o po to 5–6 ginkluotų civilių atakuota rankinėmis granatomis ir apšaudyta iš automatų. Mašinos keleiviai vokiečiai – vyresnysis leitenantas ir du zonderfiureriai – buvo mirtinai sužeisti. Buvo pradėta pabėgusių nusikaltėlių paieška. Kaip keršto atpildas buvo sušaudyta 400 Vilniaus apygardos žmonių⁶⁵.

Galima pastebėti, kad Vilniaus apygardos lietuvių saugumo policija dar 1942 m. balandį paskelbė „bolševikų-teroristų“ paiešką. Buvo paieškomi Vladimiras Saulevičius, Grigorijus Šapovalas, Nikolajus Petkovas, Vera Širokova, Nikolajus Zarcinas ir Anatolijus (pavardė nenurodyta). Kiek vėliau, 1942 m. rugpjūčio mėn., A. Lileikis pateikė detalią (nors ir ne visai tiksliai) informaciją apie Teodorą (Fiodorą) Markovą – teroristų grupės vadą⁶⁶.

⁶³ Fiodoras Markovas (1913–1958) gimė Lentupio valsčiuje, Kačioniškių kaime. 1934 m. baigė Švenčionių J. Pilsudskio mokytojų seminariją, dirbo mokytoju. Nuo 1934 m. Vakarų Baltarusijos kompartijos narys, už komunistinę veiklą kalintas Lenkijos valdžios. 1939 m. atėjus sovietams – Švenčionių miesto vykdomojo komiteto pirmininkas. Pasitraukė į SSRS, 1941 m. rugpjūtį kaip diversinės grupės vadas atsiųstas į vokiečių užnugarį. Vokiečių nužudymas Švenčionių apylinkėse nebuvo pirmoji tragiškų padarinių turėjusi F. Markovo grupės įvykdyta akcija. Grupė 1942 m. Naujųjų metų naktį Šemetavoje jie sudegino namą, kuriame žuvo 19 civilių. Vėliau F. Markovas vadovavo sovietinių partizanų būriui, K. Vorosilovo vardo brigadai. Aktyviai kovojo su lenkų Armija Krajova. 1944 m. jam suteiktas SSRS didvyrio vardas. Palaidotas Molodečne, čia jo vardu pavadinta gatvė, pastatytas paminklinis biustas. Žr.: Fiodor Markov Grigorjevič, <https://warheroes.ru/hero.asp?Hero_id=7361>.

⁶⁴ V. Saulevič, „Načalo našej borby“, in: *Liudi Naročianskogo kraja: vospominanija učastnikov revoliucionnoj borby i Velikoj Otečestvennoj vojny*, Minsk, 1975, s. 255–257.

⁶⁵ LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 21, l. 6–7. Vokiečių žūties aplinkybės patvirtina V. Maldžiūnas: pusiaukelėje tarp Švenčionių ir Lentupio kelių automobiliui užstojo kažkokia moteris, matyt, sovietinių partizanų bendrininkė. Automobiliui sustojus, į jį pasipylė šūviai. Žr.: V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128.

⁶⁶ Lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininko A. Lileikio 1942 m. balandžio 28 d. raštas apygardos policijos vadams, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 5, l. 307; *ibid.*, b. 86, l. 143, 254–255.

Taigi 1942 m. gegužę vokiečiai turėjo informacijos apie F. Markovo grupę, tačiau sovietinių partizanų (diversantų) pavojus nebuvo įvertintas – vokiečiai iš Švenčionių į Lentupį vyko lengvuoju automobiliu, be jokios apsaugos.

Vokiečių nužudymo akcijos istorijoje bene įdomiausias yra neaiškus J. Becko vertėjos Eleonoros Rakovskos vaidmens klausimas. Ji galimai buvo sovietinių partizanų akcijos nužudant vokiečius dalyvė, informavusi juos apie J. Becko ir kitų vokiečių išvykimo į Lentupį laiką. Lenkų autoriai griežtai neigia bet kokią E. Rakovskos ar kitų lenkų pagrindžio dalyvių dalyvavimą ar prisidėjimą nužudant vokiečius, nes tai mestų šešėlį lenkų pagrindžiui, trukdytų daryti kategoriškus apibendrinimus ir apskritai lenkų pateikiamam žudynių istorijos naratyvui būtų nepatogus faktas. Vis dėlto galima svarstyti E. Rakovskos prisidėjimo prie vokiečių nužudymo akcijos klausimą. Netiesioginis įrodymas yra tai, kad ji vienintelė iš tų rytą keliavusiųjų automobiliu iš Švenčionių į Lentupį liko (buvo palikta) gyva. E. Rakovska buvo gerai pažįstama su F. Markovu, su juo kartu mokėsi Švenčionyse. V. Maldžiūnas savo atsiminimuose rašo, kad su vokiečiais važiavo ir J. Becko vertėja Rakauskaitė, spėjo, kad ji buvo sąmokslu dalyvė, pažinojo F. Markovą, buvo jo mokslo draugė⁶⁷.

Tačiau svarbiausi išlieka sovietinių partizanų liudijimai. V. Saulevičius savo atsiminimuose tvirtina, kad sovietiniai partizanai turėjo savo „ryšininką“, kuris bent du kartus pranešė apie J. Becko kelionę į Lentupį. Keistoka, tačiau įdomi V. Saulevičius pasakojama istorija apie J. Becko žiedo likimą. Jo žodžiais, partizanas Vasilijus, ant piršto užsimovęs šį žiedą, nuėjo į jaunimo vakaronę. Pasirodę vokiečiai žiedą pastebėjo. Vokietis pistoleto rankena smogė partizanui į galvą, šis išsigando ir viską papasakojo⁶⁸, o ką papasakojo, konkrečiai nedetalizavo. Matyt, ir apie E. Rakovską, galimą jos vaidmenį vokiečių nužudymo istorijoje.

Kaip įdomų liudijimą apie Švenčionių įvykius (žudynes), jų sukeltą atgarsį Lietuvoje ir J. Becko vertėjos vaidmenį galima vertinti jau minėtą G. Zimano 1943-ųjų pavasarį užrašytą trijų buvusių raudonarmiečių (vokiečių karo belaisvių) pasakojimą. Jų liudijimu, prie Becko nužudymo prisidėjo jo vertėja, informavusi žudikus apie išvykimo „maršrutą ir laiką“. Neva žmonės kalbėjo, kad vertėja buvo žydaitė⁶⁹.

Kaip rodo 2001 m. liepos 26 d. internete paskelbtas Ričardo Mackevičiaus (Ryszard Mackiewicz) Varšuvoje užrašytas Eleonoros ir jos sesers Elvyros pasakojimas, E. Rakovska (g. 1920 m. Vilniuje) gyveno Švenčionyse, nuo 1940 m. buvo labai aktyvi Armijos Krajovos Vilniaus apygardos narė, be lenkų mokėjo vokiečių ir lietuvių kalbas, lenkų pagrindžio

⁶⁷ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128.

⁶⁸ V. Saulevičius, *Mūsų kovos pradžia...*, p. 257.

⁶⁹ G. Zimano (Jurgio) 1943 03 13 užrašytas buvusių raudonarmiečių pasakojimas apie Lietuvą, *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 186, l. 167. Įdomūs ir kiti buvusių raudonarmiečių liudijimai. Jų žodžiais, buvo nužudytas „pulkinkas Beckas“, jo pavardė esą buvo tikra, ją minėjo „visoje Lietuvoje“, tačiau buvę sovietiniai karo belaisviai pagrįstai abejojo dėl jo aukšto karinio laipsnio. Jų duomenimis, Beckas buvo komisijos arkliams rekvizuoti pirmininkas, jį nužudė „nelegalios organizacijos nariai“. Įdomu pastebėti, kad buvę raudonarmiečiai gerai atsiliepė apie Lietuvos žmones, jie įspėdavo apeiti Lentupio apylinkes, nes ten po žudynių policija labai gaudė visokius „neaiškius“ asmenis ir kt.

žmonių pastangomis buvo įdarbinta J. Becko biure (jame dirbo ir daugiau lenkų pagrindininkų), po vokiečių nužudymo buvo suimta, kalinta Lukiškių kalėjime, nuteista mirties bausme, tačiau už lenkų pagrindžio (Armijos Krajovos) išpirką mirties bausmė jai buvo pakeista į kalinimu prievartos darbų stovykloje Pravieniškėse. Čia buvo kalinta ir jos sesuo bei motina. Atėjus sovietams, ji buvo suimta NKVD, tačiau išleista į Lenkiją⁷⁰. (Galima pridurti, kad išėjusi iš Pravieniškių E. Rakovska įsijungė į lenkų pagrindį, tačiau, NKGB užverbuota (slapyvardis Nina), buvo siunčiama pagrindyje veikusių dalyvių paieškai⁷¹.)

Sovietų partizanų įvykdytą akciją galima vadinti rezistenciniu, antivokišku veiksmu, prie jo įvykdymo galėjo prisidėti ir lenkų pagrindžio žmonės⁷². Ši akcija buvo atvirai provokacinė, išskirtinai įžūli: vokiečiai buvo ne tik nužudyti ir apiplėšti, bet ir buvo išniekinti jų palaikai (nupjauti lytiniai organai numesti šalia lavonų ar sugrūsti į burnas)⁷³. Ji buvo įvykdyta grubiu sovietiniu stiliumi, neįsakydama atsakomybės už jos skaudžius padarinius vietos gyventojams.

Archyvinuose šaltiniuose labai įvairuoja sovietinių partizanų teroro akcijos auka tapusio J. Becko pareigos, jos sureikšminamos. 1941 m. spalį J. Beckas apibūdinamas kaip Švenčionių apskrities žemės tvarkytojas, vėliau – kaip vokiečių kariuomenės ūkio komendantas, apskrities žemės ūkio vadovas (*Kreislandwirtschaftsfuhrer*). J. Becką V. Maldžiūnas apibūdina taip: 30–40 metų amžiaus ūkininkas iš Bavarijos, ramaus būdo, naviškas, mažaraštis, nacionalsocialistų partijos narys⁷⁴. Nužudytasis Walteris Gruhlis buvo žandarmerijos viršininkas Vileikoje (Baltarusija). Buvo nužudytas ir dar vienas vokiečių – karo belaisvių stovyklos komendantas, jo pavardė minima rečiau, ji įvairuoja (lenkų šaltiniuose minima Schneiderio pavardė)⁷⁵. V. Maldžiūnas mini ir Švenčionių karo belaisvių stovyklos viršininką Šmitą⁷⁶.

Žudynių Švenčionių krašte masto (aukų skaičiaus) ir žudynių vietų problema

Švenčionių žudynių masto – aukų skaičiaus – duomenys, žudynių vietų nustatymas ir kiti faktai yra svarbūs ne tik egzekucijos „keršto akcijai“, jos mastui apibūdinti, bet ir spręsti

⁷⁰ <<http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/253234/edition/249934/content?ref=L3B1YmxpY2FOW9ulzl1MzMS991Z-G10aWulzl1MDEw/Mg>>; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach...*, s. 131; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie...*, s. 38–39.

⁷¹ A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pagrindis 1939–1945 m.*, Vilnius, 2015, p. 424.

⁷² Be jau minėtų šaltinių, E. Rakovska, kaip įtariamoji ryšiais su partizana, minima ir Švenčionių policijos nuovados viršininko B. Gruzdžio 1945 01 04 parodymuose jo baudžiamojoje byloje, *LYA*, f. K-1 ap. 58, b. 45561/3, l. 88–89.

⁷³ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128; A. Janavičienė, *Sovietiniai diversantai Lietuvoje...*, p. 101. Šį faktą minėtame interneto šaltinyje patvirtina ir A. Idzelis.

⁷⁴ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 128.

⁷⁵ „Zbrodnia w Święcianach 1942“, <[pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swięcianach_\(1942\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swięcianach_(1942))>; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie...*, s. 38–39.

⁷⁶ V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoje*, p. 122.

apie lietuvių policijos ir lietuviškosios savivaldos pareigūnų nusikaltimų, kolaboravimo masą, lietuvių ir lenkų tautinius santykius, to laikmečio visuomenės nuotaikas ir kitus vokiečių okupacijos laikotarpio reiškinius.

Žudynės Švenčionių krašte lėmė objektyvios ir subjektyvios aplinkybės (veiksniai). Visų pirma per sovietinių partizanų įvykdytą akciją žuvo trys vokiečiai. Tokio didelio masto teroro akcija Lietuvos generalinėje srityje „banditų“ (sovietinių partizanų) buvo įvykdyta pirmą kartą. Dėl J. Becko ir W. Gruhlio žūties užuojautą spaudoje paskelbė generalinis komisaras Lietuvoje Teodoras Adrianas Rentelinas⁷⁷. Vokiečių civilinės valdžios (administracijos) vyriausiojo pareigūno Lietuvoje, generalinio komisaro dėmesį nužudytiesiems galima aiškinti tuo, kad jie abu, nors ir nepriklausė aukšto rango pareigūnams, bet buvo Vokietijos reicho piliečiai (vokiečių okupacinio režimo pareigūnų supratimu, toks nužudytųjų statusas buvo svarbi, nusikaltimą sunkinanti aplinkybė).

Kaip jau minėta, 400 nužudytųjų yra minimalus žudynių aukų skaičius, šalia jo pateikiami ir žymiai didesni skaičiai. Antai „Vikipedijoje“ lenkų kalba didelės apimties informacijoje apie žudynes Švenčionių apylinkėse tvirtinama, kad buvo nužudyta 600 lenkų, tarp jų 450 Švenčionių ir miesto apylinkių gyventojų: Švenčionyse – 49, Švenčionėliuose – 27, Lentupyje – 150, Sobulkiuose (?) (Soboleke) – 40, Adutiškyje – 33, Kaznodzieizeke (Kaznadziejiškių k.) – 20 žmonių. Žmonės žudyti Kamajuose, Vydžiuose, Kiemeliškėse, Vygodų (?) (Wygody), Kaptarunovo (Kaptarunowe), Šudovcų (Szudowcy), Gilutovo (Gilutow), Sutkaučyznos (Sutkowsczyznoje), Vieličkių k. (?) (Wieliczka), Popillikove (buvo Popielikų I, II kaimai), Zakovo (Zakove), Janamiškių (?) (Janamiszeke), Romaniškių (?) (Romaniszki), Užuraisčio (Azurejszy) kaimuose, Tverečiuje.

Baudžiamosiose bylose ir kituose Lietuvos SSR KGB šaltiniuose dauguma šių žudynių vietovių neminimos (arba paneigiama, kad žudynės ten vyko). Antai policininkas Balys Seliukas kaltintas tuo, kad po Becko nužudymo konvojavo suimtus žmones iš Tverečiaus į Švenčionis, kur jie buvo sušaudyti. Tverečiaus valsčiuje tada buvo suimti ir Švenčionyse sušaudyti du žmonės – Pankratijus Petrovas ir Filipas Razmanovas (ar Razmarovas). Tverečiaus valsčiuje buvo sutelkti žmonės ir iš kitų, iš viso keturių valsčių, o suimtieji buvo išvaryti į Švenčionis⁷⁸. Jokių duomenų apie tai, kad Tverečiuje po vokiečių 1942 m. gegužę įvykdyto nužudymo būtų šaudyti žmonės, nėra ir nuteistų miestelio apylinkių 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių baudžiamojoje byloje⁷⁹.

Liudijimų apie tai, kad žmonės nebuvo žudomi kai kuriose minimose Baltarusijos vietovėse, o varomi žudyti į Lentupį, galima rasti ir lenkiškuose šaltiniuose. Antai Romaniškių dvaro valdytoja vokiečių Chanelė Vagner, sužinojusi, kad buvo suimti jos dvaro darbi-

⁷⁷ Wilnaer Zeitung, 23 Mai 1942.

⁷⁸ Liudijimo J. Glušonoko (g. 1888) 1944 11 parodymai, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 29505/3, l. 18; Skliausteliuose pateikta pavardė paimta iš Ignalinos rajono kraštotyrininkų 1978–1979 m. užpildytų anketų apie žuvusiuosius už tarybų valdžią sąrašo, LVA, f. 3377, ap. 66, b. 11, l. 51, 59. Abu sušaudytieji buvo iš Dietkaučyznos kaimo.

⁷⁹ Jeronimo Gyljo ir Prano Blaževičiaus baudžiamoji byla, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 9759/3, l. 47–48, 122 ir kt.

ninkai, Romaniškių ir Sobulkų kaimų žmonės, sėdo į karietą ir pasivijusi varomų žmonių kolonos viršininką įkalbėjo jos žmones paleisti. Taip ji išgelbėjo kelias dešimtis žmonių⁸⁰.

Iš Tverečiaus valsčiaus ir kitų vietovių neblogai dokumentuotų pavyzdžių Lietuvoje atrenkant aukas keršto akcijai galima daryti prielaidą apie tokį žudynių mechanizmą: žmonės suiminėti įvairiose vietovėse, tačiau vietoje jie nežudyti (žinoma, išskyrus galimus pavienius, atskirus ekscesus). Atrinkti sušaudymui žmonės buvo telkiami (koncentruojami) „tarpinėse“ ir „galutinėse“ žudynių vietose. Lietuvos teritorijoje žudynių vietos buvo Adutiškis, Švenčionys, Švenčionėliai, o Baltarusijoje – pagal dabartinę administracinę suskirstymą – Vitebsko srities Pastovio rajono Lentupio miestelis.

Lenkų istoriografijoje tvirtinama, kad dėl sovietinių diversantų teroro akcijos Švenčionių krašte buvo šaudomi kaliniai Lukiškių kalėjime ar kad dėl Švenčionių įvykių Lukiškių kaliniai lenkai buvo šaudyti Paneriuose⁸¹. Tokiais teiginiais (ypač pirmuoju) galima suabejoti. Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai kartu su Vilniaus ypatingojo būrio vadovybe nuolat atvykdavo į Lukiškių kalėjimą, kur atsirinkdavo kalinamus asmenis, visų pirma žydus, gabenti į Panerius ir ten juos žudyti⁸². 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais politiniai kaliniai sušaudymui iš Lukiškių ir SD kalėjimų buvo išvedami vieną–tris kartus per savaitę. Tačiau Lukiškių kalėjimo kaliniai sušaudymui Paneriuose buvo išvedami ir 1942–1944 m.⁸³ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys Lukiškių kalėjime turėjo savo atstovą (rus. *priedstavitel*), kuris atrinkdavo pasmerktuosius sušaudyti, nurodoma, kad jo pavardė buvo Žeromskis⁸⁴.

Lietuvoje anksčiausiai ir tiksliausiai bendras nužudytų žmonių (aukų) skaičius nustatytas Adutiškyje. Jau 1946 m. policininko (A. Kučinsko) baudžiamojoje byloje buvo pateikti duomenys, kad prie Adutiškio buvo sušaudyti 33 žmonės⁸⁵. Adutiškio apylinkės tarybos 1951 m. rugpjūčio 23 d. pažymoje pateikiamos 16-os nužudytųjų pavardės⁸⁶. Toks pat 33 vietos gyventojų aukų skaičius nurodytas ir MGB Švenčionių rajono vadovybės 1951 m. pažymoje⁸⁷. Partijos istorijos instituto 1965 m. akte, surašytame remiantis liudininkų Veroni-

⁸⁰ <<http://postavyiokresnosti.blogspot.com/2015/12/1942.html>>.

⁸¹ „Zbrodnia w Świecianach 1942“, <[pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swiecianach\(1942\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Zbrodnia_w_Swiecianach(1942))>.

⁸² Duomenys apie atrinktus sušaudyti Paneriuose Lukiškių kalėjimo kaliniai, *ibid.*, LYA, f. K-1 ap. 58, b.47746/3, t. 1, l. 138; S. Livčino 1951 05 18 parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 91.

⁸³ Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio nario Vlado Korsako baužiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 17671/3, l. 47; Lietuvos SSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininko kpt. Sindiko 1972 12 11 d. raportas Lietuvos SSR KGB pirmininkui J. Petkevičiui, *ibid.*, K-1, ap. 46, b. 4916, l. 9–14 (literinė byla).

⁸⁴ Lietuvos SSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininko kpt. Sindiko 1968 07 29 d. pažyma KGB miestų ir rajonų bei poskyrių viršininkams, *ibid.*, b. 4916, l. l. 238.

⁸⁵ E. Krickio (g. 1927) 1946 m. vasario 17 d. parodymai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 38647/3, l. 37.

⁸⁶ K. Trečioko baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 24339/3, l. 224.

⁸⁷ MGB Švenčionių rajono skyriaus viršininko papulkininkio Beliajevo 1951 m. kovo 22 d. pažyma apie Švenčionių apskrities policijos veiklą (vokiečių okupacijos metais), *ibid.*, b. 24329/3, l. 173 (vokas).

kos Daškevič ir Pranės Krickienės atsiminimų pagrindu, nurodoma, kad buvo sušaudyti 32 žmonės⁸⁸.

Seserys Veronika ir Apolonija Daškevič liudijo, kad jos buvo suimtos kartu su tėvu Ivanu (Janu)⁸⁹. V. Daškevič liudijimu, Adučiškyje iš viso buvo suimta apie dešimt moterų, tačiau jos visos gegužės 20 d. paleistos. Buvo paleistas ir invalidas Konstantinas Juzefovičius⁹⁰.

Pagal Partijos istorijos instituto 1965 m. aktą 1942 m. gegužės 20 d. buvo sušaudyti 29–32 Švenčionių ir aplinkinių kaimų gyventojai⁹¹. Aktas buvo surašytas remiantis liudininkų Kilikėjos Dudalevos (sušaudyto Jeremijaus Dudalevo žmonos), Elenos Zimnickajos-Čeniavskajos (sušaudyto Edvardo Zimnickio žmonos) ir Paulinos Dombrovskajos liudijimais. Visos trys liudininkės prisiminė, kad po karo dalyvavo perkeliant sušaudytųjų palaikus iš bendrojo kapo į katalikų kapines. MLTE 1971 m. paskelbtais duomenimis, Švenčionyse buvo nužudyta 30 žmonių⁹². Tokie duomenys pateikti ir Švenčionių apskrities policininko A. Valio, žudynių liudininko, 1952 m. parodymuose⁹³.

Švenčionių gyventojos Elenos Sadvoskajos (g. 1892 m., baltarusės) liudijimu, į šaudymo vietą – žydų kapines – buvo varomi apie 40 vyrų, tarp jų ir du žydai. Ji nusekė paskui pasmerktuosius, nes tarp jų buvo daug pažįstamų. Liudininkė taip pat pastebėjo, kad šaudant žmonių minia stovėjo už 200 metrų nuo šaudymo vietos. Byloje yra Švenčionių geto žydų parodymų, nes suimtieji į keršto akciją buvo varomi pro getą⁹⁴.

Apie Vitašonių kaimo gyventojų – vyro Afanasijaus Jelkino, dirbusio Švenčionių apskrities Staškų apylinkės tarybos sekretoriumi, ir Firšo Baliuckio – sušaudymą liudijo Ustinija Jelkina⁹⁵. A. Jelkino palaikai rasti atskirai nuo kitų sušaudytųjų, matyt, jis bandė pabėgti⁹⁶.

⁸⁸ Švenčionių rajono Adučiškio miestelio masinio vietos gyventojų sušaudymo 1942 m. vietos nustatymo aktas, 1965 09 22, Nr. 72, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 91. Skaičiai nežymiai skiriasi dėl to, kad vienas adutiškietis Antonis Bumblys (Antanas Bumblys) formaliai nebuvo sušaudytas, jis šaudynių vietoje mirė patyręs širdies smūgį.

⁸⁹ A. Daškevič 1951 08 26 parodymai, *ibid.*, b. 24339/3, l. 153–156.

⁹⁰ V. Daškevič (g. 1912) 1951 05 05 ir 1951 09 04 parodymai, *ibid.*, b. 24330/3, l. 192–193, 337; b. 24339/3, l. 176; Eugenijos Ščiučko (g. 1920) 1951 09 24 parodymai, *ibid.*, b. 24339/3, l. 181.

⁹¹ Masinio gyventojų sušaudymo Švenčionyse 1942 m. gegužės 20 d. vietos nustatymo aktas, 1965 m. rugsėjo 28 d., Nr. 75, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 94; nurodoma, kad buvo sušaudyta 30 žmonių.

⁹² Švenčionys, *MLTE*, t. 3, R–Ž, Vilnius, 1971, p. 441.

⁹³ A. Valio 1952 04 17 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 9789, l. 120–121.

⁹⁴ E. Sadvoskajos (Sadvoskos) 1951 03 03 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 24329/3, l. 49–50, 82; A. Taico (g. 1928) 1951 03 03 parodymai, *ibid.*, l. 85–86.

⁹⁵ Ustinijos Jelkinos (g. 1892 m.) 1952 07 16 parodymai, *ibid.*, b. 3875/3, l. 161–165 (liudininkė datas nurodė pagal senąjį kalendorių).

⁹⁶ MGB Vilniaus srities tardytojo vyr. leitenanto Suslovo surašytas žudynių vietos apžiūros 1952 07 22 protokolais, *ibid.*, b. 3875/3, l. 225–227.

MGB Švenčionių rajono vadovybės 1951 m. duomenimis, Švenčionyse nužudytų aukų skaičius siekė 35–40 žmonių⁹⁷.

Švenčionėliuose pagal Partijos istorijos instituto 1965 m. aktą buvo sušaudyti 24–26, o MLTE pateiktais duomenimis – 27 žmonės. Z. Chlewinskis nurodo tokį patį skaičių ir pateikia 18-os nužudytųjų pavardes⁹⁸. Žudynių vieta buvo prie Švenčionėlių–Švenčionių kelio, kairėje pusėje, 1 km nuo Švenčionėlių. Minimas aktas buvo surašytas remiantis Michalinos Navickienės (Novickos), sušaudyto Leonardo Novickio žmonos, ir Juzefos Kulešienės (Kuleš), sušaudyto Petro (Piotro) Kuliešiaus (Kuleš) žmonos, liudijimais. J. Kuleš liudijo, kad jos vyras suimtas 3 val. nakties, o sušaudytas po pietų. Ji buvo nuėjusi į sušaudymo vietą, buvo parsivežusi vyro palaikus palaidoti į namus, tačiau turėjusi juos grąžinti į sušaudymo vietą. Apie P. Kuleš sušaudymo faktą 1982 m. KGB liudijo ir sušaudytojo brolis Jevgenijus⁹⁹.

Švenčionėlių gyventojas, dirbęs gaisrininku, rusas Leonas Pavlovas, suimtas 1942 m. gegužės 20 d. naktį, tvirtino, kad iš viso Švenčionėliuose buvo suimta 40–45 žmonės. Septyniems žmonėms, tarp jų ir jam, pavyko pabėgti iš kameros. Vėliau Pavlovas sužinojo, kad dalį suimtųjų paleido, o dalį sušaudė. Panašiai liudijo ir jo žmona Aksinija Pavlova, tuo metu lankiusi suimtą vyrą, atnešusi jam maisto: dalis suimtųjų buvo paleista, sušaudyta apie 30 žmonių¹⁰⁰. Rudinskajos (Rudinskos) parodymais, Švenčionėliuose buvo sušaudyti 28 žmonės¹⁰¹.

Švenčionėlių policijos nuovados viršininkas B. Gruzdis tvirtino, kad Švenčionėliuose buvo suimta apie 50 žmonių, iš jų 22 žmonės sušaudyti, o kiti paleisti¹⁰². Maždaug tą patį liudijo ir Švenčionėlių gyventojas A. Šišlo: Švenčionėliuose buvo suimta 53–54 žmonės, apie pusę suimtųjų buvo paleista¹⁰³.

Apibendrinant galima daryti prielaidą, kad duomenų apie labai didelį aukų skaičių Švenčionių žudynėse KGB šaltiniuose nėra. Antai buvęs vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingojo būrio narys Petras Černiauskas, kaip liudininkas V. Sausaičio baudžiamojame byloje, 1969 m. į tardytojo klausimą, kas jam žinoma apie žudynes Švenčionyse, tvirtino, kad jam apie 1942 m. teko girdėti, jog, nušovus vokiečių komendantą Becką, Šven-

⁹⁷ MGB Švenčionių rajono skyriaus viršininko pplk. Beliajevo 1951 m. kovo 22 d. pažyma apie Švenčionių apskrities policijos veiklą (vokiečių okupacijos metais), *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 24329/3, l. 173 (vokas).

⁹⁸ Fašistinio teroro aukų sušaudymo 1942 m. gegužės 20 d. prie Švenčionėlių–Švenčionių kelio vietos nustatymo aktas, 1965 09 23, aktas Nr. 74, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 93; *MLTE*, t. 3, R–Ž, Vilnius, 1971, p. 440; Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie*, s. 57–58.

⁹⁹ Lietuvos SSR KGB tardymo skyriaus 1982 lapkričio 11 d. pažymos, *LYA*, f. K-40, ap. 2, b. 128, l. 61–62.

¹⁰⁰ Leono Pavlovo (g. 1917 m.) 1950 05 26. parodymai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 24618/3, l. 71; A. Pavlovos (g. 1915) 1950 05 24 parodymai, *ibid.*, l. 74, 137.

¹⁰¹ *Ibid.*, b. 24618/3, l. 142–143 (J. Dieninio byla).

¹⁰² B. Gruzdzio parodymai karo tribunolo 1945 01 26 teismo posėdyje, *ibid.*, b. 45561/3, l. 145.

¹⁰³ A. Šišlo 1950 05 24 parodymai, *ibid.*, b. 24618/3, l. 116–118.

čionių apylinkėse buvo sušaudyta apie 120 žmonių¹⁰⁴. Tai gana realūs duomenys. Tačiau apskritai, kaip savaime suprantamą, galima pastebėti tendenciją, kad siekiami sušvelninti savo kaltę represijų vykdytojai stengėsi sumažinti aukų skaičių. Tačiau didelių skaičių nėra ir liudininkų, sušaudytųjų giminių bei jų artimųjų parodymuose.

Remiantis tyrinėtais Lietuvos archyvų (taip pat ir KGB archyvo) duomenimis, galima tvirtinti, kad 1942 m. gegužės 19–20 d. vykusių žudynių vietas buvo Lietuvos generalinės srities apskrities centras Švenčionys, taip pat Švenčionių apskrities miesteliai Adutiškis ir Švenčionėliai. Apie tai, kad žudynės vykdytos kitose Lietuvos vietose, jokių duomenų nepavyko aptikti. Jau minėta, kad 1942 m. gegužės 20 d. žudynės Švenčionių krašte įtrauktos į sovietmečiu sudaryto masinių žudynių vietų sąrašą, jame nurodyta, kad Adutiškyje buvo nužudyti 33, Švenčionyse (žydų kapinėse) – apie 30, Švenčionėliuose – 25 žmonės¹⁰⁵.

Iš viso 1942 m. gegužės 20 d. Lietuvos teritorijoje buvo sušaudyta apie 90 žmonių.

Daugiausia žmonių buvo suimta 1942-ųjų pavasarį sudarytose ir prie Lietuvos generalinės srities prijungtose Svyrių apskrities vietovėse (dabartinėje Baltarusijos teritorijoje), o didžiausia žudynių vieta buvo Lentupio miestelis. Remiantis lenkiškais šaltiniais ir lenkų autorių pateikiamais duomenimis, Lentupyje buvo nužudyta ne mažiau kaip 150 žmonių. Z. Chlevinskio duomenimis, Lentupio kunigas Janas Šutkevičius (Szutkiewiczius) 1987 m. Lentupio bažnyčioje įrėngė dvi atminimo lentas, kuriose buvo įrašytos 150 žudynių aukų pavardės¹⁰⁶.

Deja, Lietuvos ypatingajame archyve saugomose baudžiamosiose bylose ir kituose KGB šaltiniuose nepavyko aptikti jokių duomenų apie žudynes šiame Vakarų Baltarusijos miestelyje. Apie šias žudynes ir lietuvių dalyvavimą jose jokios informacijos nėra ir didelės apimties aktyvaus 1941 m. Birželio sukilimo dalyvio Rytų Lietuvoje (Labanoro apylinkėse), vėliau Lentupio eigulio Leono Vinčiūno (g. 1921 m.), baudžiamosiose bylose¹⁰⁷.

Kaip minėta, lenkų autoriai mini ir nemažai kitų vietovių, kuriose neva vyko žudynės, o kai kurias iš jų, pavyzdžiui, Soboleke (Sobulkuose?) ar Kaznadziejiškėse, galima vadinti masiškomis. Vis dėlto atrodytų, kad žudynių aukų skaičius Lentupyje ir kitose vietovėse kartojasi. Tuometinėje Svyrių apskrityje, kaip ir Lietuvos teritorijoje, žmonės buvo suimami, varomi į Lentupį ir ten žudomi. Dalis atrinktų aukų galėjo atsidurti Švenčionyse ar Švenčionėliuose.

¹⁰⁴ Liudytojo P. Černiausko 1969 11 12 parodymai V. Sausaičio baudžiamosiose bylose, *LYA*, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 216, t. 4, l. 121.

¹⁰⁵ Masinių žudynių vietų Lietuvoje sąrašas, dokumentų rinkinys, in: *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, sudarė G. Erslovaitė, redagavo B. Baranauskas, E. Rozauskas, Vilnius, 1973, p. 391.

¹⁰⁶ Z. Chlewiński, *Groza i prześladowanie...*, s. 59–60, 62.

¹⁰⁷ *LYA*, K-1, ap. 58, b. P-17182, t. 1–2.

Taigi apskritai „keršto“ – žmonių suėmimų ir žudynių – akcijos epicentras buvo ne dabartinės Lietuvos teritorija, t. y. Švenčionių, Adučiškio ir Švenčionėlių apylinkės, o baltarusiškos, tuo metu Lietuvos generalinei sričiai Svyrių apskrčiai priskirtos vietovės.

Neatsitiktinai kartais kai kuriuose vokiškuose, lietuviškuose ar sovietiniuose šaltiniuose žudynės pirmiausia vadinamos Lentupio žudynėmis, o apie Švenčionis kalbama kaip apie „papildomą“ žudynių vietą. Kai kurie tokie dokumentai šiame straipsnyje jau cituoti. Pažymėtina, kad „Vikipedijoje“ rusų kalba tvirtinama, jog po plačiai nuskambėjusios F. Markovo grupės diversijos Švenčionių–Lentupio plente vokiečiai įkaitais paėmė 200 Lentupio miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojų. Esą vokiečiai išplatino atsisaukimą, kuriame partizanai buvo raginami pasiduoti. Jiems nepasidavus, įkaitai buvo sušaudyti. Vilniaus gebitskomisaras įsakė dar [t. y. „papildomai“ – R. Z.] sušaudyti 400 Švenčionių lenkų ir kt.¹⁰⁸

Sprendžiant iš lenkiškų šaltinių, žudynės Lentupyje galėjo turėti kai kurių specifinių bruožų. Juose minima, kad Lentupyje žmonės šaudyti iš kulkosvaidžio, žudynėse dalyvavo ir vokiečiai, ir lietuvių policininkai, pastarieji žudynėse buvo uolesni, labiau stengėsi negu vokiečiai¹⁰⁹. Be lenkiškų, neturint kitų šaltinių, sunku atskirti propagandinius nuo realių istorinių faktų. Nėra rimtesnių įrodymų, kad šaudant aukas Lietuvoje būtų dalyvavę lietuvių policininkai. Diskusinis klausimas: ar jie dalyvavo šaudant žmones ir Lentupyje? Kalbant apie šaudymą iš kulkosvaidžio galima pastebėti, kad iš pradžių žmonės taip buvo šaudyti ir Paneriuose, tačiau Ypatingojo būrio vadas Martinas Veisas (Martin Weiss) tokį šaudymo būdą uždraudė, nes taip šaudant likdavo nemažai sužeistųjų, ir kaip efektyvesnį ginklą įsakė naudoti karabinus¹¹⁰.

Apibendrinant žudynių mastą (nužudytųjų skaičių), galima daryti prielaidą, kad per 1942 m. gegužės 19–20 d. „keršto akciją“ iš viso nužudyta apie 250–300 žmonių (Lietuvos teritorijoje apie 90, Lentupyje apie 150–200 žmonių).

Paliekant nuošalyje skaičius apie žudynes, įvairių, pirmiausia lenkų, autorių manipuliacijas skaičiais istorinėje literatūroje, gilinantis į įvykius ir konkrečią istorinę situaciją, galima suabejoti, ar realiai žudynėse buvo tiek aukų, kiek paskelbė vokiečių propaganda.

Įžengę į Lietuvą kaip išvaduotojai, vokiečiai (ypač jų civilinės valdžios administracija) politiniais tikslais stengėsi vykdyti kiek švelnesnę okupacinę politiką negu kitur SSRS ar Lenkijos teritorijoje. Karo pradžioje Lietuvoje jie, „kryžiaus žygyje“ prieš bolševizmą pergalingai žygiuodami į rytus, apimti nugalimumo manijos, buvo atlaidūs sprendžiant sovietinių veikėjų likimus, kartais netgi kritiškai lietuvių radikalų, vykdžiusių antisovietinius represinius veiksmus ar sovietinio aktyvo žudynes, atžvilgiu, netgi jas varžė ir amnestavo nemažai

¹⁰⁸ Fiodoras Markovas, <<http://partizany.by/partisan-hero/fedor-markov>>.

¹⁰⁹ „1942 m. gegužė. Tragedija Lentupyje“, <<http://postaviokresnosti.blogspot/2015/12/1942.html>>.

¹¹⁰ M. Šikšnianas, „Tarp masės ir individo. Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1945 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2016, Nr. 1 (39), p. 96.

sovietinių aktyvistų. Antai Šiaulių apygardos gebitskomisaras Hansas Gevekė (Hans Gewecke) 1941-ųjų rudenį kreipėsi į visus apygardos apskričių viršininkus ir miestų burmistrus prašydamas nedelsiant jam pranešti apie kalinamus komunistus. Visiems aktyviai neveikusiems komunistams jis atvirose susirinkimuose rekomendavo „suteikti malonę“. Esą taip jau buvo pasielgta Šiaulių, Mažeikių ir Telsių apskrityse¹¹¹. Apie Šiauliuose amnestuotus 85 sovietinius aktyvistus („bolševikų suklaidintuosius“) buvo skelbiama laikraštyje „Deutsche Zeitung im Ostland“ ir Lietuvoje leistoje spaudoje. Antai Kaune leistame „Ūkininko patarėjui“ šis atvejis komentotas taip: „Didysis Vokietijos reichas griežtai baudžia nusikaltėlius ir švelniai elgiasi su suklaidintaisiais, kurie gali grįžti į darbo procesą ir tautų bendruomenę.“¹¹²

Švelnesnė okupacinė politika buvo demonstruojama ir vėliau. Antai Lietuvos generalinis komisaras T. A. Rentelnas 1942 m. birželio 23 d. rašte Ostlando reichskomisarui H. Lohsei „Dėl elgimosi su žmonėmis“ vykdant mobilizaciją į vadinamąją pagalbinę transporto tarnybą neigiamai vertino šaukimo komisijų komandų veiksmų priemonės – ant šautuvų užmautus durtuvus, guminius rimbus, storas lazdas. Esą tokie metodai galbūt tiktų lenkų teritorijoje kampanijos prieš Lenkiją metu, bet ne čia, generalinėje Lietuvos srityje¹¹³.

Tačiau tokia padėtis pradėjo keistis. Bene svarbiausias objektyvus žudynių veiksnys buvo karo įvykių eiga, besikeičianti (vis prastesnė vokiečiams) padėtis frontuose, vokiečių nuotaikų kaita. 1941 m. pabaigoje–1942 m. pradžioje, vokiečiams Rytų fronte pralaimėjus mūšį prie Maskvos, į karą įstojus JAV, žlungant (sužlugus) „žaibo karo“ strateginiam planui, keičiantis karo eigai (jo užsitęsimo perspektyvai), keitėsi ir vokiečių okupacinė politika: jie ėmė griežčiau slopinti bet kokią nepaklusnumą ar pasipriešinimą savo užnugaryje. Buvo prisimintos ir politinių kalinių padarytos nuodėmės. Lietuvos kalėjimuose buvo pradėti šaudyti iki tol kalinti politiniai kaliniai¹¹⁴. Švenčionių keršto, arba atsiskaitymo (atpildo), akcija buvo įvykdyta taip pat siekiant atgrasyti gyventojus, visų pirma lenkus, nuo pasipriešinimo, įbauginti visuomenę, sukelti jai psichologinį šoką. Švenčionių žudynės buvo vokiečių nacistų antilenkiškos politikos – neapykantos lenkams (lenkų tautai) – išraiška ir rezultatas.

Kita vertus, kraštutinės represinės akcijos Lietuvoje buvo ribojamos ir praktiniais karo vedimo tikslais. Siekta, kad vokiečių užnugaryje tvyrotų „ramybė ir tvarka“, kad okupuota Lietuva – žemės ūkio kraštas – tvarkingai dirbtų Vokietijos karo mašinai. Ši tendencija aiškiai

¹¹¹ H. Gewecke 1941 09 26 raštas apygardos apskričių viršininkams ir miestų burmistrams, LCVA, f. R-1106, ap. 1, b. 95, l. 127–128.

¹¹² „Šiauliuose amnestuoti 85 bolševikų suklaidintieji“, *Ūkininko patarėjas*, 1941 09 06, p. 6.

¹¹³ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, dokumentų rinkinys, sudarė B. Baranauskas, K. Rukšėnas, Vilnius, 1970, p. 98, 99.

¹¹⁴ Antai 1942 m. vasario 12 d. Kaune karo lauko teismo buvo nuteisti ir sušaudyti 42 komunistai, kovo 10 d. 37 teroristų grupės nariai, gegužės 12 d. Panevėžio apskrityje Kurganavos giraitėje sušaudyti 32 lietuviai, liepos mėn. susekta ir likviduota besiorganizuojanti komunistinė antifašistinė organizacija Šiauliuose ir kt. Žr.: R. Zizas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, in: Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 / Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 110–112.

pastebima po Švenčionių žudynių išsiųstame Vilniaus apygardos gebitskomisaro H. Wulffo 1942 m. gegužės 28 d. rašte apygardos apskričių viršininkams dėl atsakomųjų priemonių, kuriame jis įsakmiai rekomendavo vengti panašių į Lentupio (Švenčionių) atsiskaitymo akcijų, nes šiaurinėje ir rytinėje srities dalyje, t. y. ten, kur buvo vykdytos žudynės, ūkininkai neatliko žemės ūkio ir miško kirtimo darbų, darbai valstybiniuose ūkiuose taip pat nežengė į priekį, ir prašė apie nušovimus tuojau pranešti, kad būtų galima įbauginti atitinkamais plakatais¹¹⁵. Taigi plakatai (skelbimai) ir jų turinys buvo svarbus propagandinio karo ginklas.

Galima kelti versiją, kad tiek aukų, kiek paskelbė okupacinė vokiečių valdžia, Švenčionių krašte 1942 m. gegužės 19–20 d. nebuvo, kad ji, vadovaudamasi savo politiniais ir praktiniais karo vedimo tikslais ir interesais, siekdama atgrasyti gyventojus nuo pasipriešinimo, įbauginti juos, sukelti psichologinį šoką, keičiantis karo eigos perspektyvai, sužlugus (žlungant) „žaibo karo“ planams, t. y. spręsdama karo politinius (propagandinius) bei praktinius tikslus ir uždavinius pati padidino aukų skaičių, žudynių mastą.

Apskritai neabejotina, kad didžiausia lenkų žudynių vieta Lietuvoje buvo Paneriai. Tačiau pažymėtina, kad naujausioje lenkų istoriografijoje Paneriuose nužudytų aukų skaičius sumenko nuo 20 tūkst. iki 1,5–2 tūkst. M. Tomkevič duomenimis, Paneriuose iš viso buvo nužudyta 80 tūkst. žmonių: iš jų 72 tūkst. žydų, apie 5 tūkst. sovietinių karo belaisvių, 1,5–2 tūkst. lenkų, apie 1 tūkst. lietuvių ir kitų tautybių komunistų¹¹⁶.

Kita didžiausia lenkų žudynių vieta buvo Švenčionių kraštas. Net ir imant minimaliausius skaičius, 1942 m. gegužės 19–20 d. Švenčionių krašto gyventojų žudynes po Panerių galima laikyti masiškiausia, centruota lenkų tautybės gyventojų žudynių vieta. Tačiau lenkų istoriografijos autorių požiūris į Švenčionių žudynių mastą (aukų skaičių) nesikeičia arba keičiasi labai nežymiai.

Tęsinys (II dalis) kitame numeryje.

¹¹⁵ LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 2, l. 570.

¹¹⁶ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia Ponarska 1941–1944*, Warszawa, 2022, s. 184.